
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Διονυσίου Λογγίνου, Περί ὕψους, ἐρμηνευτική ἔκδοση [Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Κείμενα Ἑλληνικά, 1], Ἑράκλειον 1990, σελ. 286.

Ἡ Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη μέσα στίς πολλές καί ἀξιόλογες δραστηριότητές της ἀποφάσισε καί τὴν ἔκδοση μιᾶς σειρᾶς πού ἔχει τὸν γενικό τίτλο «Κείμενα Ἑλληνικά», ἡ ὁποία ὑπόσχεται πολλά.

Πρῶτο στὴν ἀριθμητική σειρά, ὕστερα ἀπὸ μακρὰν προπαρασκευή, ἐκδίδεται ἓνα δύσκολο —καί ἀξιόλογο— ἀρχαιοελληνικό κείμενο, πού γνώρισε πολλές ἐκδόσεις ἀπὸ πολλοὺς Εὐρωπαίους καί Ἑλληνες φιλόλογους, τὸ *Περί ὕψους*, τοῦ «Διονυσίου» τοῦ «Λογγίνου», τοῦ «Διονυσίου Λογγίνου» ἢ τοῦ «Διονυσίου ἢ Λογγίνου», ἑνὸς μᾶλλον ἄγνωστου συγγραφέα τῆς πρώιμης πιθανῶς μεταχριστιανικῆς ἐποχῆς. Ἀκολούθησαν ἤδη δύο ἄλλα, ἡ *Ἱπποκρατική Συλλογή Α* ἀπὸ τὸν Δ. Λυπουρλή (1991, ἀρ. 2) καί ἡ *Ἀρχαϊκὴ Λυρική ποίηση Ι* ἀπὸ τὸν Ν. Χ. Κονομή (1991, ἀρ. 4), πού ἀποτελοῦν ἐπιβεβαίωση τῶν σοβαρῶν προθέσεων τῆς σειρᾶς.

Τὴν ἔκδοση τοῦ *Περί ὕψους* ἀνέλαβε ὁ Μιχάλης Κοπιδάκης, ἓνας ἀξιόλογος νέος φιλόλογος, ἀπόφοιτος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καθηγητῆς τώρα στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ἐκδότης, μὲ τὴν κατάρτισή του, μὲ τίς λογοτεχνικές του κλίσεις καί μὲ τὰ δείγματα τῶν ἐργασιῶν πού ἔχει ὡς τώρα δώσει, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὁ καταλληλότερος γιὰ τὴν ἀνάληψη καί ἐπιτυχημένη διεκπεραίωση μιᾶς τέτοιας δουλειᾶς, ἐπειδὴ τὸ κείμενο τοῦ Λογγίνου εἶναι ἓνα ἐγχειρίδιο θεωρίας τοῦ λόγου καί φιλολογικῆς κριτικῆς, δύσκολο καί ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν τεχνικῶν ὄρων καί τοῦ λόγου γενικά.

Ἡ ἔκδοση δὲν εἶναι αὐστηρὰ φιλολογική, ὡς πρὸς τὸ κείμενο, δὲν ἔχει δηλαδὴ ὑποσελίδιο κριτικό ὑπόμνημα (*apparatus criticus*), ὅπως τὸ τονίζει дуὸ φορές στὸν Πρόλογό του (σσ. 11, 12) ὁ ἐκδότης, πού τὴν ἀποκαλεῖ «χρηστική», καί λέει ὅτι τὸ κείμενό του στηρίζεται «στὴ λαμπρὴ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ D. A. Russell, παρουσιάζει ὡστόσο ἀρκετὲς διαφορές, γιὰτὶ υἱοθέτησα ἀρκετὲς ἀπὸ τίς προτάσεις παλαιότερων καί νεωτέρων μελετητῶν..., σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις προσπάθησα νὰ βελτιώσω τὸ κείμενο...».

Μὲ τὸν ἀρ. 1 (σσ. 15-17) προσφέρεται μιὰ «Συνοπτικὴ παρουσίαση», πού ἀκολουθεῖται (ἀρ. 2, σσ. 18-22) ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Διάρθρωση καί περίληψη τῶν περιεχομένων», τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ 7 μέρη μὲ 32 ὑποδιαιρέσεις. Σ' αὐτές ὑπάρχει πραγματικὰ μιὰ παρουσίαση τῶν μεγάλων διαιρέσεων τοῦ κειμένου καί τῶν ὑποδιαιρέσεων πού περιλαμβάνονται στὸ κάθε μέρος. Ἀκολουθεῖ τὸ 3. κεφάλαιο, πού τιτλοφορεῖται ὡς «Τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας καί χρονολόγη-

σης τοῦ ἔργου» (σσ. 24-30), στὸ ὁποῖο μὲ πολλαπλὲς ἀναφορὲς σὲ παλαιότερους φιλολόγους καὶ τὶς ἐργασίες τους, ὁ κ. Κ. προσφέρει πολὺ καθαρὴν εἰκόνα τῆς κατάστασης στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ δυὸ αὐτὰ σημαντικὰ προβλήματα. Τὸ 4. κεφάλαιο ἀναφέρεται στὸ «ῥυθμὸς» (σσ. 31-35) καὶ περιέχει τὴν ἀνάλυση καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ ὄρου· πιὸ σύντομο εἶναι τὸ 5., γιὰ τὴν «γλῶσσα καὶ ῥυθμὸς» (σσ. 36-38), ἕνα 6. γιὰ τὴν «χειρόγραφη παράδοση» (σσ. 39-41), ἕνα 7., πιὸ ἐκτεταμένο (σσ. 42-48), γιὰ τὴν «ἐπίδραση τοῦ *περὶ ῥυθμῶν* στὴν εὐρωπαϊκὴ κριτικὴ», ποῦ εἶναι πλούσιο καὶ ἐνδιαφέρον, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν 17. αἰ., καὶ τέλος (κεφ. 8.), ἡ βιβλιογραφία, ποῦ περιλαμβάνει «Χρηστικὲς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις τοῦ *Περὶ ῥυθμῶν*» (μὲ δύο παλαιότερες ἐκδόσεις Ἑλλήνων φιλολόγων, τὴν πρώτη ἀπὸ τὸν Σ. Φωτιάδη [Ἀθήνα 1927]· ὁ Φωτιάδης μνημονεύει —σ. ε' καὶ 6— καὶ ἀρχαιότερη ἐκδοση Ἑλλήνα φιλόλογου, αὐτὴν ποῦ ἔγινε ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Βλαντὴν στὰ 1802 στὴν Βενετία, καθὼς καὶ μετάφραση «εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ὑπὸ Νικολάου Γλυκῆ ἐν Βενετίᾳ 1805», τὶς ὁποῖες ὅμως ὁ Φωτιάδης ὁμολογεῖ ὅτι δὲν βρῆκε στὶς δημόσιες ἑλληνικὲς βιβλιοθήκες, καὶ τὴν δεύτερη ἀπὸ τὸν Π. Λεκατσά στὴν σειρὰ Ζαχαροπούλου [χ.χ.]). Ἀκολουθοῦν α' Ἐκδόσεις τεχνογράφων καὶ κριτικῶν», ἐπιλογή ἀπὸ «Ἄρθρα καὶ μονογραφίες», καὶ «Συντομογραφίες βιβλίων ἀναφορᾶς». Δὲν ξέρω πῶς ἐννοεῖ τὸν ὄρο «χρηστικὲς ἐκδόσεις» ὁ κ. Κ., ἀλλὰ ἡ ἐκδοση τοῦ Φωτιάδη εἶναι κριτικὴ· δὲν μνημονεύεται καὶ ἡ κριτικὴ ἐκδοση τοῦ Arturus Octavius Pickard στὴν σειρὰ τῆς Ὁξφόρδης, τοῦ 1906, ἀνατύπωση 1929, 2. ἐκδ. 1947, ἀνατύπωση 1955, μὲ ἀπανθίσματα καὶ ἀπὸ ἔργα τοῦ Κάσιου Λογίνου.

Μαζὶ μὲ τὰ πολὺ σοβαρὰ προβλήματα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ συγγραφέα καὶ τῆς χρονολόγησής τοῦ κειμένου, τὸ πιὸ σοβαρὸ —ἀν καὶ διαφορετικῆς ὑφῆς— εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς μετάφρασης, γιὰ τὴν ὁποία ὁ κ. Κ. σημειώνει μὲ μετριοφροσύνῃ (σ. 12) ὅτι «δὲν εἶναι αὐτὴ ποῦ θέλησα ἀλλὰ αὐτὴ ποῦ μπόρεσα νὰ δώσω», προσθέτοντας: «Δὲν ἔκρινα σκόπιμο νὰ ὁμαλύνω αὐτὴ τὴν τραχύτητα καὶ τὴ στρυφνότητα τοῦ πρωτοτύπου. Πολλοὺς ἀπὸ τοὺς τεχνικοὺς ὄρους τοὺς ἄφησα ἀμετάφραστους». Ἡ ἐντύπωσή μας εἶναι ὅτι ὁ κ. Κ. μὲ τὴν φιλολογικὴ κατάρτιση καὶ τὴν γλωσσικὴ εὐαισθησία ποῦ διαθέτει ξεπέρασε σὲ μὲγάλον βαθμὸ πολλὰς δυσκολίας, ἔτσι ὥστε ἡ προσπάθειά του γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ πνεύματος τοῦ συγγραφέα νὰ θεωρεῖται ἐπιτυχημένη, ὅπως ἀναμφισβήτητη εἶναι καὶ ἡ ικανότητά του νὰ δώσῃ καὶ λογοτεχνικὴν ὑφῆ στὴν μετάφραση. Δίνουμε ἕνα μικρὸ δείγμα (10,6) ἀπὸ σύγκριση Ὁμήρου καὶ Ἄρατου, μὲ τὴν ὁποία ὁ Διονύσιος Λογγίνος θέλει νὰ δείξῃ πῶς δὲν τὰ κατάφερε καλὰ ὁ δεύτερος νὰ μιμηθῇ τὸν πρῶτο. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τρικυμία στὸ πέλαγος, ἡ ὁποία κοντεῦει νὰ βουλιάξῃ ἕνα πλοῖο καὶ... *τρομέουσι δέ τε φρένα ναῦται δεδιότες· τυτθὸν γὰρ ὑπὲρ θανάτιο φέρονται* (O 627-28), ποῦ ὁ Ἄρατος τὸ ἀπέδωσε μὲ τὸ *ὀλίγον δὲ διὰ ξύλον αἰδ' ἐρύκει*. Αὐτὸ ὁ Διονύσιος τὸ σχολιάζει ὡς ἐξῆς: *πλὴν μικρὸν αὐτὸ καὶ γλαφυρὸν ἐποίησεν ἀντὶ φοβεροῦ· ἔτι δὲ παρώρισσε τὸν κίνδυνον ἐπιών "ξύλον αἰδ' ἐρύκει", οὐκοῦν ἀπειργεῖ. ὁ δὲ ποιητὴς οὐκ εἰς ἄπαξ παρορίζει τὸ δεινόν, ἀλλὰ τοὺς αἰεὶ καὶ μόνον οὐχὶ κατὰ πᾶν κύμα πολλὰκις ἀπολλυμένους εἰκονογραφεῖ. καὶ μὴν τὰς προθέσεις ἀσυνθέτους οἶσας συναναγκάσας παρὰ φύσιν καὶ εἰς ἀλλήλους*

συμβιασόμενος, “ὕπεκ θανάτοιο” τῷ μὲν συνεμπίπτοντι πάθει τὸ ἔπος ὁμοίως ἐβασάνισε, τῇ δὲ τοῦ ἔπους συνθλίψει τὸ πόδας ἄκρωσ ἀπεπλάσατο. Αὐτὰ ὁ κ. Κ. τὰ μεταφράζει μὲ ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχία ὡς ἐξῆς: «*τρέμουνε μέσα τους οἱ ναῦτες φοβισμένοι, γιατί μόλις πού ξεγλιστροῦν τοῦ Χάρου!* Προσπάθησε καὶ ὁ Ἄρατος νὰ μεταπλάσῃ τὴν εἰκόνα, *Ἄρατος μὴ λεπτὴ σανίδα ἐμποδίζει τὸ Χάρου*» καὶ τὸν κίνδυνον μακρυνά. Ναί, φυσικὰ τὸν ἐμποδίζει ἡ σανίδα! Ὁ Ὀμηρὸς ἀντιθέτως δὲν ἀποδιώχνει μὴ καὶ καλὴ τὸ φόβου τοῦ κινδύνου, ἀλλὰ εἰκονογραφεῖ ἀνθρώπουσ πού πολλὰς φορὰς, σχεδὸν μὲ κάθε κύμα πού σηκώνεται κινδυνεύουν νὰ πνιγοῦν. Καὶ μάλιστα τὶς προθέσεις ὑπὸ καὶ ἐκ πού δὲν συνάπτονται μεταξύ τους, παραβιάζοντας τοὺς κανόνες τὶς συνέθεσε βίαια στὸ ὑπέκ. Ἔτσι βασάνισε τὴ γλώσσα γιὰ νὰ συστοιχηθῇ μὲ τὴ συγκίνηση τῆς στιγμῆς καὶ συνάμα μὲ τὴν τραχύτατη σύνθεση ἀπέδωσε ἀριστουργηματικὰ αὐτὴν ἀκριβῶσ τὴ συγκίνηση». Αὐτὰ εἶναι τὰ τόσο σαφῆ λόγια τῆς μετάφρασης.

Βέβαια, δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀποφευχθῇ καὶ ἡ πιὸ ἐλεύθερη ἀπόδοση οὔτε καὶ τὸ πολὺ συνηθισμένο σὲ νεοελληνικὰς μεταφράσεις κομμάτιασμα τοῦ μακροπεριόδου ἀρχαίου λόγου, τὸ ὅποιο, κατὰ τὴν πεποιθήσή μας, ὄχι ἀπλῶσ μειώνει ἀλλὰ κυριολεκτικὰ καταστρέφει τὴν ἀποτελεσματικότητά του. Δὲν ὑπάρχουν πιά οὔτε παρισώσεις οὔτε ἀντιθέσεις οὔτε αἰτιολογίεσ οὔτε οἱ ποικίλεσ ἄλλεσ δηλώσεισ τῆς ὑπόταξῆς καὶ τῆς σφιχτῆς συνοχῆς του λόγου. Ἡ διάσπασή του σὲ μικρότερεσ περιόδουσ τοῦ στερεῖ αὐτὰ τὰ καλλολογικὰ στοιχεῖα, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ λόγος νὰ γίνεται χαλαρὸσ καὶ ἀσύνδετοσ ὡσ πρὸσ τὸ αἷτιο καὶ τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὡσ πρὸσ τὴν ἐσώτερη συνάφεια καὶ λογικὴ του.

Ἐπιθυμοῦμε νὰ δώσουμε ἓνα μικρὸ δείγμα ἀπὸ αὐτὴν τὴν τάση ἀπὸ τὸ κεφ. 2,2 (*ἐγὼ δὲ ἕωσ τὸ λειπόμμενα*). Ἡ περίοδος ἀποτελεῖται ἀπὸ 8 σειρὲσ καὶ περιέχει 9 κόμματα καὶ μιὰν ἄνω τελεία. Ἡ πρώτη πρόταση εἶναι κυρία καὶ ἀντιθετικὴ στὴν προηγούμενη, μὲ ἀκόλουθη μιὰν ὑποθετικὴ πού ἔχει ἀντικείμενο μιὰν εἰδικὴ πρόταση, ἡ ὁποία περικλείει παρενθετικὰ μιὰν παρομοίωση μὲ τὸ ὡσπερ (*ἔστί*), πού προσδιορίζει τὴν αὐτονομία τῆς φύσεισ, καὶ ἀπόδοση τὸ οὔτωσ ... φιλεῖ, μὲ παρατακτικὴ-ἀντιθετικὴ σύνδεση, πού συνεχίζεται μὲ ποικιλία καὶ ὑπόταξη.

Στὴν μετάφραση (σ. 65), ἡ περίοδος διαιρεῖται σὲ τρεῖσ ὑποδιαίρεισεισ (α, β, γ), πού χωρίζονται μὲ κάτω τελείεσ, ὕστερα ἀπὸ αὐτονόμηση τῆς εἰσαγωγικῆς κύριας πρότασεισ μαζὶ μὲ τὴν εἰδικὴ πρόταση πού δημιουργήθηκε, σωστά, ἀπὸ τὸ εἰδικὸ ἀπαρέμφατο *ἐλεγχθήσεσθαι* καὶ τὴν ὑποθετικὴ πρόταση πού συμπληρώνει τὴν ἐνότητα, πού εἶναι *ἐγὼ δὲ ἐλεγχθήσεσθαι τοῦθ' ἑτέρωσ ἔχον φημί, εἰ ἐπισκέψαιτό τισ ὅτι ἡ φύσεισ, ὡσπερ ..., οὔτωσ ..., ὡσ ἐξῆσ: «Ἐγὼ ὡστόσο ὑποστηρίζω πὼσ τὰ πράγματα δὲν εἶναι καθόλου ἔτσι, ἂν ἀναλογισθοῦμε τὰ ἐξῆσ: α) β) γ) ...».* Ἀπὸ αὐτὰ α ἔγινε ἡ παρομοίωση *ὡσπερ ... οὔτωσ*, β ἡ παρατακτικὴ ἀντιθετικὴ σύνδεση πού ἀκολουθεῖ, καὶ ὅτι αὐτὴ μὲν πρῶτόν τι καὶ ἀρχέτυπον γενέσειωσ στοιχεῖον ἐπὶ πάντων ὑφέσθηκεν, καὶ γ ὄλα τὰ ὑπόλοιπα.

Ἄσ μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ δώσουμε ἓνα πρόχειρο δείγμα μιᾶσ πιὸ πιστῆς —πρὸσ τὴν ἀρχαία δομὴ— μετάφρασεισ, χωρὶς ἀξιώσεισ ὀριστικότητασ, μὲ ἀναγκασιτικὴ διακοπή τοῦ ἐνιαίου λόγου σὲ δύο μόνο σημεῖα: α Ἐγὼ ὁμωσ λέω πὼσ μπορεῖ νὰ

ἀποδειχθῆ ὅτι αὐτὸ εἶναι διαφορετικό, ἂν ἀναλογισθῆ κανεὶς ὅτι ἡ φύση, ὅπως τὶς περισσότερες φορές εἶναι αὐτόνομη στὰ συναισθηματικά καὶ σπουδαῖα θέματα, ἔτσι δὲν τῆς ἀρέσει νὰ εἶναι κάτι πού γίνεται στὴν τύχη καὶ ὀλωσδιόλου ἀνοργάνωτο, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἀποτελεῖ ἓνα πρωταρχικό καὶ πρότυπο στοιχεῖο δημιουργίας». [στὸ σημεῖο αὐτὸ διασποῦμε τὴν ροὴ τῆς περιόδου, διατηροῦμε ὁμως τὴν συνοχὴ τῆς μὲ τὸ ὅμως, τὸ ὁποῖο διασώζει τὴν ἀντίθεση τοῦ τὰς δὲ ποσότητος]: «Σὲ ὅ,τι ὁμως ἀφορᾷ τὰ μεγέθη καὶ τὴν κατάλληλη περίσταση γιὰ τὸ καθένα, ἀκόμα μάλιστα τὴν πιὸ ἀναμφισβήτητη ἐφαρμογὴ καὶ χρησιμοποίησι, ἡ ὀργάνωσι εἶναι σὲ θέση νὰ προσφέρῃ καὶ νὰ προσθέσῃ» [καὶ ἐδῶ διασποῦμε τὴν περίοδο]. «Καὶ ἂν οἱ μεγάλες συλλήψεις ἀφεθοῦν στὶς δικές τους δυνάμεις χωρὶς ἐπιστήμη, ἀνυποστήρικτα καὶ ἀνερμάτιστα, διατρέχουν μεγαλύτερους κινδύνους, γιὰτὶ ἀφήνονται νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὸ ρεῦμα καὶ τὴν βλακώδη ἀποκοτιά».

Σημαντικά εἶναι τὰ «Σχόλια» πού ἀκολουθοῦν (σσ. 185-284), τὰ ὁποῖα καλύπτουν περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο τοῦ βιβλίου καὶ περιέχουν πάμπολλες ἐρμηνευτικές καὶ ποικίλες φιλολογικὲς πληροφορίες.

Συμπερασματικά, ὁ κ. Κ. καταπιάσθηκε μὲ ἓνα μεγάλο καὶ πολὺ δύσκολο ἔργο καὶ τὸ ἔφερε σὲ αἴσιο τέλος μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο.

Θεσσαλονίκη

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

J. R. Rea, The Oxyrhynchus Papyri, τ. LVIII [Egypt Exploration Society, Greco-Roman Memoirs 78], Λονδίνο 1991, σελ. xxvii, 155, πίν. 8.

Ὅλα τα παπυρικά κείμενα τα οποία εκδίδονται σε αυτόν τον τόμο είναι μη φιλολογικά, χωρισμένα σε δύο ενότητες: κείμενα της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου (αρ. 3915-3932, χρονολογημένα από το 30 μ.Χ. έως τον 6ο αιώνα) και κείμενα της ύστερης βυζαντινής περιόδου (αρ. 3933-3962, από τον ύστερο 6ο αιώνα έως τα μέσα του 7ου). Η μόνη εξαίρεση είναι ένα ενδιαφέρον, αλλά αποσπασματικά σωζόμενο, παραφιλολογικό, μαγικό κείμενο (*ἀμαυρωτικὸν ἀνθρώπον ποιῆσαι*, αρ. 3931· το επίθετο απαντά εδώ για πρώτη φορά). Με τη γνωστή του μεθοδικότητα, ἀριστη γνώση του υλικού και αποδεδειγμένη αναγνωστική δεινότητα, ο συγγρ., ένας από τους καλύτερους ζώντες παπυρολόγους, περιγράφει, μεταγράφει και σχολιάζει εξαντλητικά αυτά τα κείμενα, προσφέροντας σημειώσεις (μερικές εκτενέστερες) σε θέματα παλαιογραφίας, γλώσσας, διοίκησης, οικονομίας και δικαίου.

Από τις νέες πληροφορίες που μας παρέχουν τα κείμενα της πρώτης ομάδας ξεχωρίζουν: μια νέα μαρτυρία για τον Ιούλιο Φλώρο, ἀπελεύθερο του Βῶλα, ἀπελευθέρου του αυτοκράτορα Αυγούστου (αρ. 3915)· ένας νέος *στάτωρ* του ηγεμόνα (αρ. 3917, κείμενο ενδιαφέρον και για τη χρήση σημείων στίξης)· ο Ιούλιος Μάρκος *ἐπαρχος στόλου Σεβαστοῦ Ἀλεξανδρινοῦ* (αρ. 3920)· το πρώτο δημοσιευμένο κείμενο των εσόδων και εξόδων (*λόγος λημμάτων καὶ ἀναλωμάτων*)

ενός επιτρόπου ανηλίκων και της μητέρας τους, που φέρει τον νέο τίτλο *παρακολουθήτρια* (addendum lexicis) αντί του γνωστού έως τώρα *ἐπακολουθήτρια* (αρ. 3921-2).

Τα κείμενα της δεύτερης ομάδας έχουν επιλεγεί από τον εκδότη εξαιτίας των νέων στοιχείων που μας προσφέρουν οι τυποποιημένες φράσεις που απαντούν στην αρχή των συμβολαίων της εποχής του Μαυρικίου, του Φωκά και του Ηρακλείου. Σε κανονικές συνθήκες οι φόρμουλες αυτές απαρτίζονται (α) από μίαν επίκληση στον Χριστό και την Αγία Τριάδα (invocatio), την οποία εισήγαγε ο Μαυρίκιος και η οποία εμφανίζεται στους παπύρους από το 591, και (β) από τη χρονολογία, που απαρτίζεται από το έτος βασιλείας ή υπατείας ή και από τα δύο, τον μήνα, την ημερομηνία και την ινδικτιώνα (intitulatio): οι αποκλίσεις από την τυποποίηση εμφανίζονται σε περιόδους πολιτικών αναταραχών και συνακόλουθων αλλαγών στην ηγεσία της αυτοκρατορίας. Η εκτενέστατη γενική εισαγωγή του εκδότη στους αρ. 3933-3962 συνεχίζει και διορθώνει την εξειδικευμένη συζήτηση για τις χριστιανικές επικλήσεις στους παπύρους την οποία διεξήγαγαν στη δεκαετία του '80 οι Z. Borkowski, R. S. Bagnall, K. A. Worp και J. Gascou. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι η επανεξέταση των χρονολογιών που εμφανίζονται σε οξυρυγχίτικα συμβόλαια κατά την περίοδο της βασιλείας του Μαυρικίου, χρονολογιών που αντικατοπτρίζουν την απέλπιδα προσπάθεια αξιωματούχων και γραφέων να εναρμονίσουν ένα έτος βασιλείας που άρχισε στις 13 Αυγούστου, ένα έτος υπατείας που άρχισε περίπου την 1η Ιανουαρίου, και μια ινδικτιώνα που άρχισε στις 29 (ή 30) Αυγούστου κάθε χρόνο. Τρεις, κατά το πιθανό συμπέρασμα του εκδότη, είναι οι τύποι υπατικής χρονολόγησης που απαντούν στην Οξύρυγχο αυτή την περίοδο: (α) έτη υπατείας (μετά την υπατείαν) του Τιβερίου Κωνσταντίνου και έτη βασιλείας του Μαυρικίου, (β) έτη υπατείας και έτη βασιλείας του Μαυρικίου, και (γ) ένα σύστημα που εξισώνει την αρχή των ετών υπατείας και βασιλείας με την αρχή της ινδικτιώνας, που συμπίπτει με την παραδοσιακή αρχή του αιγυπτιακού ημερολογίου την 1η Θώδ (29 ή, σε δίσεκτα έτη, 30 Αυγούστου).

Πριν από την έκδοση των νέων κειμένων ο εκδότης παραθέτει πολύτιμες προσθήκες και διορθώσεις σε ήδη εκδομένους παπύρους της Egypt Exploration Society, ενώ στο τέλος δημοσιεύει αναλυτικούς πίνακες για τα νέα κείμενα. Η έκδοση είναι ιδιαίτερα προσεγμένη και, για τόσο δύσκολα κείμενα και περίπλοκες σημειώσεις, με ελάχιστα τυπογραφικά αβλεπτήματα. Οι σημειώσεις είναι πλήρεις, διεξοδικές και διαφωτιστικές. Το μόνο παράπονο που μπορεί να έχει ο απαιτητικός αναγνώστης αφορά την ποιότητα των πινάκων στο τέλος του βιβλίου, αλλά αυτό είναι μόνιμο πρόβλημα της κατά τα άλλα λαμπρότερης σειράς εκδόσεων παπυρικών κειμένων.

Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990, edited by *J. Shepard* and *S. Franklin* [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 1], Variorum, 1992, σελ. xii, 333.

Καταρχήν θά πρέπει νά χαιρετίσουμε τήν ἔναρξη μιᾶς καινούριας βυζαντινολογικῆς σειρᾶς πού ἐφεξῆς θά ἐκδίδεται ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο Variorum καί θά τελεῖ ὑπό τήν αἰγίδα τῆς βρετανικῆς Society for the Promotion of Byzantine Studies. Ἡ ἐν λόγω ἐπιστημονική ἐταιρεία προτίθεται νά δημοσιεύει στή νέα σειρά τά πεπραγμένα τῶν πολῶν γνωστῶν ἐτήσιων ἔαρινῶν βυζαντινολογικῶν συμποσίων πού γίνονται στή Μ. Βρετανία, ἀλλ' ἐξυπακούεται ὅτι ἡ σειρά θά διευρυνθεῖ καί μέ ἄλλες δημοσιεύσεις.

Ὁ παρουσιαζόμενος ἐδῶ τόμος περιλαμβάνει τό σύνολο σχεδόν τῶν εἰσηγήσεων πού παρουσιάστηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ 24ου ἔαρινου συμποσίου, τό ὁποῖο ἔλαβε χώρα στό Cambridge τόν Μάρτιο τοῦ 1990¹. Τή φροντίδα τῆς ἐκδοσης ἐπωμίστηκαν δύο συνάδελφοι τοῦ ἐκεῖ πανεπιστημίου, οἱ *J. Shepard* καί *S. Franklin*, μέ ἰδιαίτερη ἐπίδοση τόσο στή βυζαντινὴ διπλωματία ὅσο καί στίς βυζαντινο-ρωσικές σχέσεις. Τά 21 μελετήματα πού περιέχονται στόν τόμο ἔχουν καταταχθεῖ ἀπό τοὺς ἐκδότες σέ 7 ἐνότητες μέ γνώμονα τό περιεχόμενό τους καί μόνο. Ἡ πρώτη ἐνότητα, μέ τίτλο *The Byzantine Notion of Diplomacy*, περιέχει ἓνα καί μόνο ἄρθρο, τό ὁποῖο μᾶς εἰσάγει στήν προβληματική τῆς ἐκδοσης. Γραμμένο ἀπό τόν *A. Kazhdan* καί ἔχοντας σχεδόν ταυτόσημο μέ τήν ἐνότητα τίτλο («*The notion of Byzantine diplomacy*», σσ. 3-21), τό ἄρθρο αὐτό παρουσιάζει μέ προσοχή καί γνώση πολλές ἀπό τίς πτυχές τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας. Ἀφοῦ ἀναλυθοῦν οἱ γνώμες τῶν προγενέστερων ἐρευνητῶν, κυρίως τοῦ *Obo-lensky* καί τοῦ *Ζακυθνοῦ*, ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ βυζαντινὴ διπλωματία εἶχε κατά κύριο λόγο ἀμυντικό προσανατολισμό, ὅπως τό πιστοποιοῦν πολλές ἐνδείξεις (ἀπό τή συνθήκη μέ τοὺς Ὀστρογότθους τὸ 535 ἕως τὰ γεγονότα μέ τοὺς Βουλγάρους τὸ 913), ἔστω καί ἂν ἡ πολιτική πού ἀκολουθήθηκε πέρασε ἀπό πολλές φάσεις. Θά πρέπει πάντως νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ *Kazhdan* τὸ ἐγχειρίδιο πού χρειαζόμαστε γιά τή βυζαντινὴ διπλωματία δέν γράφτηκε ἀκόμη².

Στή δεύτερη ἐνότητα τοῦ τόμου *Phases of Byzantine Diplomacy* τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στίς ἐπιμέρους χρονικές φάσεις τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας. Τρεῖς ἐρευνητές καλύπτουν μέ τίς εἰσηγήσεις τους, πού ἔχουν καί οἱ τρεῖς τὸν ἴδιο τίτλο μέ μόνη διαφοροποίηση τὰ χρονικά ὅρια, ὀλόκληρη τὴ βυζαντινὴ περίοδο· ὁ *E. Χρυσός* τὸ διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 300-800 (σσ. 25-39), ὁ *J. Shepard* ἀπό

1. Ἐξαιροῦνται τέσσερις μελέτες γιά τίς ὁποῖες γίνεται λόγος στόν πρόλογο τοῦ τόμου, σ. vii.

2. Δέν εἶναι ἴσως τυχαῖο ὅτι καί ὁ *E. Χρυσός*, τοῦ ὁποῖου ἡ συμβολὴ στόν τόμο ἀκολουθεῖ ἐκείνην τοῦ *Kazhdan*, ἐπισημαίνει τὴν ἴδια ἔλλειψη (σ. 39). Ἔτσι τὸ *desideratum* προβάλλεται ἀπὸ πολλές πλευρές.

τὸ 800 ἕως τὸ 1204 (σσ. 41-71) καὶ ὁ Ν. Οἰκονομίδης ἀπὸ τὸ 1204 ἕως τὴν "Αλωση (σσ. 73-88). Ὁ Χρυσὸς ἐπισημαίνει πόσο εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ συνάγονται συμπεράσματα γιὰ τὶς σχέσεις τῶν μεσαιωνικῶν κρατῶν μεταξύ τους ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ καὶ μόνον τῶν πρεσβειῶν ποὺ ἀνταλλάσσονται σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν (γιὰ παράδειγμα ἄς μνημονευτοῦν οἱ Βάνδαλοι)· οἱ πηγές σπάνια δίνουν οὐσιαστικές λεπτομέρειες γιὰ τὶς διπλωματικές αὐτὲς ἀνταλλαγές, γι' αὐτὸ καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε σχηματίζει γιὰ τὴ βυζαντινὴ διπλωματία κατὰ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ ἐποχὴ εἶναι ἰδιαίτερα ἀτελής. Ὁ Shepard ἔχει στρέψει τὸ ἐνδιαφέρον του στὰ κείμενα τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, πράγμα ἀπόλυτα εὐλόγο καθὼς τὸ κείμενό του καλύπτει τὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια. Μὲ κριτικὸ αἶσθημα διαπιστώνει ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ διπλωματία ποὺ ἄσκησε τὸ Βυζάντιο ἐξυπηρετήσε πολλοὺς στόχους μὲ ἀρκετὴ εὐελιξία. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ, ὅπως ἄλλωστε περιγράφεται στὸ *Περὶ βασιλείου τάξεως*, ἡ θέση ἰσχύος ποὺ διακρίνει τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις του μὲ τοὺς γείτονες λαούς. Ὁ συγγρ. περιγράφει μὲ πολλὲς λεπτομέρειες τὸν ἐνεργὸ ρόλο ποὺ διαδραματίζει ὁ αὐτοκράτορας στὶς διαπραγματεύσεις αὐτές, ἔστω καὶ ἂν οἱ ἐμφανίσεις τοῦ Κρούμου καὶ τοῦ Συμεῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ διπλωματικὴ αὐτὴ κατεύθυνση δὲν διακρίνεται πάντοτε γιὰ τὶς ἐπιτυχίες της. Στὸ κείμενο τοῦ Οἰκονομίδη ἐπισημαίνονται οἱ δυσκολίες ποὺ συναντοῦν οἱ μελετητὲς τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας γιὰ τὴν τελευταία βυζαντινὴ περίοδο, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας τὸ Βυζάντιο ἐνεργεῖ σὰν νὰ ἦταν ἡ αὐτοκρατορία τοῦ παρελθόντος. Πάντως εἶναι πλέον σημαντικὴ ἡ σημασία ποὺ δίδεται στὴ σύνθεση τῶν διπλωματικῶν ἀποστολῶν· ὁ κατάλογος τῆς σ. 82 ἀποκαλύπτει τὴ μεγάλη παρουσία τῆς τότε ἀριστοκρατίας στὶς ἀποστολὲς αὐτές, γεγονός ποὺ πιστοποιεῖ τὸ εἰδικὸ βᾶρος ποὺ εἶχε ἀποκτήσει τότε ἡ διπλωματία. Ἴσως γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους τὸ Βυζάντιο ἐπέτυχε νὰ ἐπιβιώσει ὡς τὸ 1453, παρ' ὅλες τὶς ἀντιξοότητες τῶν τελευταίων αἰώνων.

Τὸ τρίτο τμῆμα τοῦ παρουσιαζόμενου συλλογικοῦ τόμου τιτλοφορεῖται *Byzantium and Others*· τὸ συγκροτοῦν πέντε κείμενα, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποία μελετᾷ τὶς μορφές τῶν διπλωματικῶν σχέσεων ποὺ εἶχε συνάψει τὸ Βυζάντιο μὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς γείτονές του. Ἔτσι ἡ Judith Herrin («Constantinople, Rome and the Franks in the seventh and eighth centuries», σσ. 91-107) στρέφει τὴν προσοχὴ της στὴν προσέγγιση τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴ Δύση ἕως καὶ τὸν 8ο αἰ. Ἡ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴν ἀλλαγὴ στάσης μεταξύ τῶν δύο κόσμων ποὺ ἀναφαίνεται στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ καὶ προσπαθεῖ, μὲ γνώμονα τὶς πηγές, νὰ ἐρμηνεύσει τὰ αἴτια αὐτῆς τῆς διαφορᾶς, ἡ ὁποία πιθανότατα ὀφείλεται στὸν οἰκονομικὸ παρά στὸν θρησκευτικὸ παράγοντα, χωρὶς πάντως νὰ παραβλέπεται καὶ ἡ στέψη τοῦ Καρλομάγνου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Herrin μελετᾷ ἰδιαίτερα, στὰ πλαίσια τῶν δώρων ποὺ εἶχαν ἀνταλλαγῆ ἀνάμεσα σὲ Δύση καὶ Ἄνατολή, τὴ διάδοση στὴ Δ. Εὐρώπῃ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὄργανου, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἐκεῖ τὸ ἔτος 757 μ.Χ.³. Οἱ σχέσεις ποὺ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὸ κράτος

3. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ὄργανο στὸ Βυζάντιο ἐπιβάλλεται πλέον νὰ γίνῃ μνεῖα

τῶν Χαζάρων ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τοῦ T. S. Noonan («Byzantium and the Khazars: a special relationship?», σσ. 109-132). Ὁ συγγρ., βασισιμένος κατὰ κύριο λόγο σὲ παλαιότερα δικά του δημοσιεύματα ἀλλὰ καὶ σὲ χαζαρικές πηγές, ὅπως τὸ πολὺ γνωστὸ ἔγγραφο τοῦ Cambridge ἢ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Κόρδοβας Hasdai ibn Shaprut στὸν βασιλέα τῶν Χαζάρων Ἰωσήφ, ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας τὴν προσέγγιση τῶν δύο κρατῶν γιὰ νὰ καταλήξει στὴν ἀποψη ὅτι ἡ προσέγγιση αὐτὴ δὲν διακρινόταν ἀπὸ κάποια ἄξια λόγου ἰδιαιτερότητα, καθὼς οἱ προσανατολισμοὶ τῶν δύο λαῶν ἦσαν ἀρκετὰ διαφορετικοί. Στὸ σύντομο ἀλλὰ ἰδιαίτερα καλογραμμμένο κείμενό του ὁ H. Kennedy ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀραβο-βυζαντινὴ διπλωματία ὡς τὸν 11ο αἰ. («Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid eleventh century», σσ. 134-143). Διακρίνονται τέσσερις φάσεις αὐτῆς τῆς προσέγγισης: ἡ πρώτη ἀρχίζει λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Συρίας ἀπὸ τοὺς Ἀραβες καὶ φτάνει ἕως τὸ ἔτος 717, ὁπότε ἐγινε ἡ μεγάλη ἀραβικὴ ἐπίθεση ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης· ἡ δευτέρη ἀγγίζει τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ., ἡ τρίτη καλύπτει ὅλον τὸν 9ο καὶ ἐν μέρει τὸν 10ο αἰ., ἐνῶ ἡ τέταρτη περίοδος ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Ἀντιόχειας (969) γιὰ νὰ λήξει στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. Γνώστης τοῦ θέματος ὅσο λίγοι, ὁ Kennedy μελετᾷ τις διπλωματικὲς ἐπαφὲς μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν ποὺ ἐκτείνονταν ἀπὸ τὸν πολιτικὸ ἕως τὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο. Ὁ S. Franklin («Diplomacy and ideology: Byzantium and the Russian church in the mid twelfth century», σσ. 145-150) ἐστιάζει τὴν προσοχὴ του στὶς βυζαντινο-ρωσικὲς ἐκκλησιαστικὲς σχέσεις στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ., μὲ ἀφορμὴ τὴν πλήρωση τῶν μητροπολιτικῶν θρόνων τοῦ Κιέβου καὶ τοῦ Ροστόβ καὶ μὲ ἄξονα τοὺς λεπτοὺς πολιτικούς χειρισμοὺς τοῦ τότε πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λουκά Χρυσοβέργη. Τέλος, ὁ K. Horwood μελετᾷ μιὰ ἰδιότυπη βυζαντινο-τουρκικὴ διπλωματικὴ ἐπικοινωνία στὴ Βιθυνία κατὰ τὸν 13ο αἰ. («Low-level diplomacy between Byzantines and Ottoman Turks: the case of Bithynia», σσ. 151-155).

Τέσσερις ἀπὸ τις πλέον συγκροτημένες συμβολές τοῦ τόμου φιλοξενοῦνται στὴν ἐνότητα μὲ τίτλο Sources on Diplomacy. Ἐτσι ὁ R. Scott («Diplomacy in the sixth century: the evidence of John Malalas», σσ. 159-165) φέρνει στὴν ἐπιφάνεια τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Μαλάλας, κρατικὸς ἀξιωματοῦχος στὴν Ἀντιόχεια σύμφωνα μὲ τὴ σύγχρονη ἔρευνα καὶ ὄχι πλέον ὁ ἀμαθὴς μοναχὸς-χρονογράφος, παρουσιάζει στοὺς ἀναγνώστες του τὴν «αἰώνια εἰρήνη» ποὺ συνομολογήθηκε μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Περσίας τὸ ἔτος 532· βασισιμένος σὲ ἀρχεαικὸ ὕλικό ὁ Μαλάλας ἐπιτυγχάνει, μὲ μικρὲς καὶ σύντομες ἀναφορές, νὰ δώσει μιὰ πολὺ σωστὴ εἰκόνα τῆς διπλωματικῆς διεγκυστίνδας ποὺ κράτησε μιὰ σχεδὸν τετραετία. «Re-reading Constantine Porphyrogenitus» τιτλοφόρησε ὁ I. Ševčenko τὴ συμβολή του στὸν τόμο (σσ. 167-195). Χωρὶς ἀμφιβολία πρόκειται γιὰ μελέτη χωρὶς προηγούμενο, τόσο γιὰ τὴν ἴδια τῆς τὴν τεχνικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὸ

τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ N. Μαλλιάρου ποὺ κυκλοφόρησε στὸ μεταξὺ: *Die Orgel im byzantinischen Hofzeremoniell des 9. und des 10. Jahrhunderts. Eine Quellenuntersuchung*, Μόναχο 1991 [Miscellanea Byzantina Monacensia 33].

ύλικό που παρουσιάζει. Ὁ συγγρ., πού ἐτοιμάζει ἀπὸ καιρὸ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ *Βίου Βασιλείου*, γράφει σὲ ὕφος *ἠθοποιίας*, ὡς ἐὰν νὰ πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο, καὶ ἀποφαίνεται ἀρκούντως ἀξιωματικὰ γιὰ ὅλα ὅσα ἔχουν σχέση μετὰ τὸν Πορφυρογέννητο καὶ τὸν λεγόμενο «Βυζαντινὸ ἀνθρωπισμό». Ἔτσι ὁ *Βίος Βασιλείου*, ὑποστηρίζει ὁ μέλλων ἐκδότης τοῦ ἔργου, γράφτηκε ἀπὸ τὸν ἄγνωστο συντάκτη τῆς Διήγησις γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ Ἱεροῦ Μανδυλίου τῆς Ἐδέσσης στὴν Κωνσταντινούπολη· ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἔχει καμία σχέση μετὰ τὸ *Περὶ βασιλείου τάξεως*, τὰ τέσσερα πρῶτα βιβλία τῆς ἀποκαλούμενης *Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη*, τὸν Γενέσιο, τοὺς προλόγους τῶν *Ἐκλογῶν* ἢ καὶ μετὰ τὴ ζωγραφικὴ χειρογράφων, ὅπως εἶχε ὑποστηρίξει παλαιότερα ὁ Kurt Weitzmann. Τὰ μόνον κείμενα, διατείνεται ὁ Ševčenko, πού ἔχουν γραφτεῖ ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο εἶναι οἱ ἐπιστολὲς πού ἔχει ἀνταλλάξει μετὰ τὸν μητροπολίτη Κυζίκου Θεόδωρο. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ συγγρ. ἐπιθυμεῖ νὰ μεταβάλλει τὴν ἀσφαλῶς μεγαλεπήβολη εἰκόνα τοῦ Κωνσταντῖνου Ζ' πού γνωρίζουμε ὡς σήμερα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ μελέτημα αὐτό, πού περιλαμβάνει πλῆθος στοιχείων γιὰ τὸν βυζαντινὸ 10ο αἰ., ἀπὸ διορθώσεις χωρίων (σ. 170, σμ. 8) ἕως καὶ ἐκτιμήσεις ἐνίοτε υπερβολικὲς (λ.χ. σλαβικὴ καταγωγή τῆς Δανιηλίδας, σ. 192, σμ. 68), θὰ προσφέρει πολλὰ στὴν ἔρευνα, ἔστω καὶ ἂν ὀρισμένες ἀπὸ τὶς σαφῆς νεωτερίζουσες ἀπόψεις ἐνδεχομένως διαφοροποιηθοῦν μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Ἡ Constanze M. F. Schummer προσπαθεῖ νὰ σκιαγραφήσει, μετὰ συντομία, τὸ πορτραῖτο τοῦ διπλωμάτη Λιουτπράνδου («Liudprand of Cremona - a diplomat?», σσ. 197-201). Τέλος, ἡ Margaret Mullett («The language of diplomacy», σσ. 203-216) μελετᾷ μετὰ ἰδιαίτερη προσοχὴ ἐπιστολὲς πού μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ, οἱ ὁποῖες διακρίνονται γιὰ τὸ διπλωματικὸ τους περιεχόμενο, ὅπως λ.χ. ἐκεῖνες τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ ἢ τοῦ Θεόδωρου Δαφνοπάτη, ἐπισημαίνοντας τὶς πολυποικίλες λεκτικὲς ἀποχρώσεις πού χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς ἐπιστολογράφους μετὰ σκοπὸ νὰ τονιστοῦν οἱ διπλωματικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Τρεῖς μελέτες καλύπτουν τὸ τμήμα Art in Diplomacy τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου. Στὴν πρώτη ἀπὸ αὐτές, μετὰ τίτλο «But is it art?» (σσ. 218-236), ὁ R. Cormack ἐρμηνεύει, ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ γωνία, ὀρισμένες πλευρὲς τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς πρακτικῆς, ὅπως λ.χ. τὴν αἶθουσα τοῦ Χρυσοτρικλίνου, ὅπου γίνονταν δεκτοὶ οἱ ξένοι πρέσβεις, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο βασιλικά στέμματα πού δώρισε ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὸν ἡγεμόνα τῆς Οὐγγαρίας, «ὀπτική» παρουσία στους συμμάχους του. Ἡ Anna Muthesius («Silken diplomacy», σσ. 237-248) παρουσιάζει τὰ διάφορα βυζαντινὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα πού σώζονται στὶς μέρες μας, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦσαν αὐτοκρατορικὰ δῶρα, ὅπως τὸ πολὺ γνωστὸ μεταξωτὸ τῆς Βαμβέργης πού ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ι' (1059-67) πρόσφερε στὸν Ἑρρίκο Δ' (1056-1106) ἢ τὸ ἐπίσης γνωστὸ μεταξωτὸ τοῦ Aachen. Τέλος ὁ J. Lowden («The luxury book as diplomatic gift», σσ. 249-260) κάνει λόγο γιὰ ὀρισμένα ἐξαιρετικῆς ποιότητος χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα δωρήθηκαν, στὸ πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, σὲ πολλοὺς ἡγεμόνες· κορυφαῖο ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα αὐτὰ εἶναι ἀσφαλῶς ὁ κώδ. Parisinus gr. 437, πού περιέχει ἔργα τοῦ Ψευδο-Διονύσιου Ἀρεοπαγίτη, ἔφτασε

στο Παρίσι τὸ 827 καὶ ἐπηρεάσε ἐντυπωσιακά, στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν, τὴ δυτικὴ Θεολογία.

Τὸ ἕκτο τμήμα τοῦ βιβλίου καλύπτει τὴν κοινωνικὴ πλευρὰ τῆς διπλωματίας (ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος *Social Aspects*), περιλαμβάνοντας τέσσερις μελέτες. Ἐνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους γινώστες τοῦ θέματος τῶν λεγόμενων δυναστικῶν γάμων, ἡ Ruth Macrides, ἀναπτύσσει τὸ θέμα σὲ ὅλες του τις ἀποχρώσεις, ἐπισημαίνει τις ἀπόψεις ποὺ ἔχει διατυπώσει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος στὸ *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, μὲ ἀφορμὴ τὸ γάμο τῆς βυζαντινῆς πριγκίπισσας Μαρίας μὲ τὸν Πέτρο τῆς Βουλγαρίας, καὶ τονίζει ὅτι συνήθως οἱ γάμοι αὐτοῦ τοῦ εἶδους γίνονται γιὰ προφανεῖς ὠφελμιστικούς σκοποὺς («*Dynastic marriages and political kinship*», σσ. 263-280). Ὁ J. Haldon («*Blood and ink: some observations on Byzantine attitudes towards warfare and diplomacy*», σσ. 281-294) προσπαθεῖ νὰ παρακολουθήσει τοὺς ἀκροβατισμοὺς τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας ἀνάμεσα στὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰρήνη, μὲ ἔμφαση στὴ χρῆση τοῦ πολεμικοῦ ὄπλου εἴτε ὡς ἔσχατου μέσου εἴτε ὡς «ἱεροῦ πολέμου», ὅπως παρατηρεῖται στὸν 10ο αἰ. Τὸν ἐνεργὸ ἢ μὴ ρόλο ποὺ διαδραματίζει ὁ αὐτοκράτορας στὸ διπλωματικὸ πεδίο κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες ἐξετάζει ὁ M. Whitby («*From frontier to palace: the personal role of the emperor in diplomacy*», σσ. 295-303), ἐνῶ ὁ D. C. Smythe («*Why do barbarians stand round the emperor at diplomatic receptions?*», σσ. 305-312), ἀποδελτιώνοντας κατὰ κύριο λόγο τὸν Ψελλό, καὶ δευτερευόντως τὸν Νικηφόρο Βρυέννιο καὶ τὴν Ἄννα Κομνηνὴ, ἐπισημαίνει τὴ χρησιμοποίηση ἀλλοεθνῶν στὴν αὐτοκρατορικὴ φρουρὰ ἐξηγώντας τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους γινόταν ἢ ἐν λόγῳ χρησιμοποίηση.

Τὸ ἕβδομο καὶ τελευταῖο τμήμα τοῦ τόμου (*The Less Obvious End*) περιλαμβάνει μία καὶ μόνη μελέτη, γραμμὴν ἀπὸ τὸν Π. Τ. Ἀντωνόπουλο: «*The less obvious ends of Byzantine diplomacy*», σσ. 315-319. Ὁ συγγρ., γνωστὸς στοὺς μελετητὲς ἀπὸ τὴ διατριβή του γιὰ τὸν βυζαντινὸ διπλωμάτη Πέτρο Πατρίκιο ποὺ κυκλοφόρησε πρόσφατα, ἦταν ὁ ἐνδεδειγμένος νὰ παρουσιάσει ἐν τάχει τὸ διπλωματικὸ ἔργο τοῦ *magister officiorum* κατὰ τὴν Ἰουστινιάνεια περίοδο καθὼς καὶ τις διπλωματικὲς ἀποστολὲς τοῦ Πέτρου στὸν Χοσρόη.

Ὁ τόμος εἶναι θαυμάσια τυπωμένος, συνοδεύεται ἀπὸ πῖνακα βραχυγραφιῶν (σσ. ix-xi) καθὼς καὶ ἀπὸ λεπτομερὲς εὔρετήριο κυρίων ὀνομάτων (σσ. 321-333). Ἐλάχιστα, πιστεύω, θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσει, τεχνικὰ κυρίως. Ἐτσι ὁ ἀναγνώστης ἐκπλήσσεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία χρῆσης τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου τόσο στὴ βιβλιογραφία ὅσο, κυρίως, στὶς πηγές⁴. Ἀντιλαμβάνομαι ὅτι μεταγράφονται τὰ πάντα στὸ λατινικὸ ἀλφάβητο γιὰ νὰ μειωθεῖ τὸ κόστος τοῦ βιβλίου· οἱ μεταγραφὲς ὅμως αὐτὲς ὑποβιβάζουν, πιστεύω, τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τῆς ἔκδοσης, παρουσιάζουν προβλήματα κατανόησης καὶ δημιουργοῦν πολλὰ συγχύσεις, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα (σ. 168 σημ. 5): *Ti gar toiouton exaskein autokratora dei, ho me politeia epipherei ten onesin meta logou ginomenon, deon*

4. Στις ἐξαιρέσεις τὸ ἄρθρο τοῦ Ševčenko, στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν ὀρισμένα παραθέματα ἀμιγῶς ἑλληνικά.

epimeleisthai andron kai tes logikes hoti malista epistemes, ex hon to kratos tes basileias, hos an me... "Ένα άλλο τεχνικό επίσης πρόβλημα δημιουργείται από την παντελή απουσία των ονομάτων των συγγραφέων στις κεφαλίδες του τόμου. Ξεφυλλίζοντας το βιβλίο βλέπουμε στις κεφαλίδες την περίληψη του τίτλου του άρθρου (δεξιά σελίδα) και το τμήμα του τόμου (πρώτο, δεύτερο κλπ.) στο οποίο ανήκει το άρθρο (άριστερή σελίδα)· επομένως, για να πληροφορηθεί κανείς τον συγγραφέα, πρέπει να καταφεύγει κάθε φορά στα περιεχόμενα, πράγμα σαφώς αντιοικονομικό. Τα τυπογραφικά σφάλματα είναι σχεδόν ανύπαρκτα· σημειώνω μόνον: Levi-Provencal (σ. 135 σημ. 12) και Buchtal (σ. 174 σημ. 16). Στις βραχυγραφίες έχουν θέση τόσο το άρθρο του J. Shepard, «Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy», *BF* 10 (1985) 233-293 όσο και η εισήγηση του Δ. Ζακυθηνού στο Βυζαντινολογικό Συνέδριο της 'Αχρίδας: «The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy», *Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines*, τ. I, Βελιγράδι 1963, 313-319. Τέλος θά έπρεπε να υπάρχει μια φωτογραφία του Parisinus gr. 437 στο άρθρο του Lowden.

Θά έλεγα, συμπερασματικά, ότι ο νέος αυτός τόμος αποτελεί πραγματική επιστημονική προσφορά. 'Ανανεώνει τον προβληματισμό για τή βυζαντινή διπλωματία δίνοντας νέα διάσταση στο πάντοτε επίκαιρο αυτό θέμα, ύπογραμμίζοντας συνάμα τον οίκουμενικό χαρακτήρα τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. "Ας έλπίσουμε ότι οι προσεχείς τόμοι τής νέας αυτής σειράς θά βρίσκονται στο ίδιο πάντοτε ύψηλό επίπεδο.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Theodori Prodromi de Rhodanthes et Dosisclis amoribus libri IX. Edidit *M i r o s l a u s M a r c o v i c h* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae et Lipsiae 1992, σελ. X, 230.

Τά τελευταία είκοσι περίπου χρόνια έχει σημειωθεί αρκετά έντονη δραστηριότητα γύρω από την έρμηνεία των λόγιων μυθιστορημάτων του 12ου αιώνα¹. 'Αλλά μετά την έκδοση των σωζόμενων αποσπασμάτων του μυθιστορήματος του Μανασσή², δέν ακολούθησαν έκδόσεις και των υπόλοιπων έργων, με αποτέ-

1. R. Beaton, *The Medieval Greek Romance* [Cambridge Studies in Medieval Literature 6], Cambridge 1989, και P. A. Agapitos - O. L. Smith, *The Study of Medieval Greek Romance: A Reassessment of Recent Work* [Opuscula Graecolatina 33], Copenhagen 1992, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. O. Mazal, *Der Roman des Konstantinos Manasses. Überlieferung, Rekonstruktion, Textausgabe der Fragmente* [Wiener Byzantinistische Studien 4], Wien 1967, και E. Θ. Τσολάκης, *Συμβολή στη μελέτη του ποιητικού έργου του Κωνσταντίνου Μανασσή και κριτική έκδοση του μυθιστορηματός του «Τά κατ' 'Αρίστανδρον και Καλλιθέαν»*, Θεσσαλονίκη 1967.

λεσµα ἢ ἔρευνα νὰ στηρίζεται στὶς παλαιῆς ἐκδόσεις τοῦ R. Hercher³ καὶ τοῦ I. Hilberg⁴. Πρόσφατες μελέτες ἔδειξαν ὄχι μόνον ὅτι οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς εἶναι ξεπερασµένες ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀναξίοπιστα ὡς πρὸς τὴν παρουσίαση τῶν χειρογράφων καὶ τῶν στεµµατικῶν τους σχέσεων⁵. Εἶναι συνεπῶς ἰδιαιτέρα εὐχάριστη σύµπτωση ὅτι μέσα σὲ ἕξι χρόνια δημοσιεύτηκαν μεταφράσεις τῶν μυθιστορηµάτων τοῦ Εὐγενειανοῦ καὶ τοῦ Μακρεµβολίτη καὶ κριτικὲς ἐκδόσεις τῶν μυθιστορηµάτων τοῦ Εὐγενειανοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου⁶. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο οἱ μεταφράσεις ὅσο καὶ οἱ ἐκδόσεις ἔχουν γίνεαι ἀπὸ κλασικοὺς φιλολόγους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔχει βαρύνουσα σηµασία, γιατί, ὅπως θὰ φανεῖ πῶ κατῶ, ἐπηρεάζει καίρια τὴν ἀντιµετώπιση τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἀντίστοιχων κειµένων.

Τὸ μυθιστόρηµα τοῦ Θεοδώρου Προδρόµου *Τὰ κατὰ Ῥοδάνθην καὶ Δοσικλέα* παραδίδεται σὲ τέσσερα χειρογραφα, ποὺ διαιροῦνται σὲ δύο τάξεις, µία παλαιότερη (H = Heidelb. Palat. gr. 43 [14ος αἰ.] καὶ V = Vatic. gr. 121 [13ος αἰ.]) καὶ µία νεότερη (U = Vatic. Urb. gr. 134 [μέσα 15ου αἰ.] καὶ L = Laurent. Acquisti e Doni 341 [ἀρχὲς 16ου αἰ.]). Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς νεότερης τάξης εἶναι ἡ διόρθωση καὶ ἐξοµάλυνση πολλῶν γραφῶν τῆς παλαιότερης τάξης, ποὺ ὅµως τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι ὀρθές. Τὰ συµπεράσµατα αὐτά, ἀποτέλεσµα τῆς μελέτης τῆς Cottone (βλ. ὑποσ. 5), ἀποδέχεται ὁ ἐκδότης στὸν σύντοµο πρόλογο (σσ. V-VII), παραπέµποντας ταυτόχρονα καὶ σὲ ἐκτενὲς ἄρθρο του µὲ διορθώσεις καὶ παρατηρήσεις σὲ 96 χωρία⁷. Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Gilbert Gaulmin (Παρίσι 1625), ποὺ ἐνσωµάτωσε κριτικὲς παρατηρήσεις τοῦ Claude de Saumaise. Ἀργότερα, ὁ Pierre Daniel Huet ἔκανε ὀρισµένες διορθώσεις, ποὺ ὁ Marcovich τὶς ἐνότισε στὸ προσωπικὸ ἀντίτυπο τοῦ Huet τῆς ἐκδοσης Gaulmin. Ἀναφέρθηκε ἤδη ἡ ἐκδοσις Hercher, ποὺ δημοσιεύθηκε µὲ ἐπιμέλεια τοῦ Philippe Le Bas, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἔκανε µερικὲς διορθώσεις. Ἀρκετὲς µετρικὲς διορθώσεις δημοσίευσε καὶ ὁ Hilberg⁸. Ἐπειδὴ ἡ ἐκδοσις

3. *Erotici Scriptores Graeci*, Lipsiae 1859, II, 287-434 (Πρόδρομος) καὶ 435-552 (Εὐγενειανός).

4. *Eustathii Macrembolitae Tὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμίναν*, Vindobonae 1876.

5. Maria Teresa Cottone, «La tradizione manoscritta del romanzo di Teodoro Prodromo», *Miscellanea* 2, Padova 1979, σσ. 9-34; Annaclara Cataldi Palau, «La tradition manuscrite d'Eustathe Makrembolites», *Revue d'Histoire des Textes* 10 (1980) 75-113; F. Conca, «Per una nuova edizione critica del romanzo di Niceta Eugenio: collazione dei codici Vat. Urb. gr. 134 et Laur. Acquisti e Doni 341», *Graeco-latina Mediolanensis* [Quaderni di Acme 5], Milano 1985, σσ. 161-205.

6. F. Conca, *Nicetas Eugenianos' «Drosilla and Charicles»*, Amsterdam 1986· Eustathios Makrembolites, *Hysmine und Hysminias*. Eingeleitet, übersetzt und erläutert von Karl Plepelits [Bibliothek der Griechischen Literatur 29], Stuttgart 1989· Nicetas Eugenianus, *De Drosillae et Chariclis amoribus*. Edidit Fabricius Conca, apparatus fontium operam dedit Andreas Giusti [London Studies in Classical Philology 24], Amsterdam 1990.

7. M. Marcovich, «The Text of Prodromus' Novel», *Illinois Classical Studies* 16 (1991) 367-402.

8. I. Hilberg, *Epistula critica ad Ioannem Vahlenum*, Vindobonae 1877, σσ. 13-15.

Marcovich θα παραμείνει πιθανότατα για πολύ καιρό η τρέχουσα κριτική έκδοση του χειμένου, έκρινα σκόπιμο να παρουσιάσω κάπως αναλυτικότερα έπτά μεθοδολογικά ζητήματα, επισημαίνοντας και όρισμένα θεωρητικά θέματα σχετικά με την έκδοση χειμένων τῆς βυζαντινῆς λόγιας γραμματείας.

1. *Ποιότητα τῶν χειρογράφων*: Παρά τις επιφυλάξεις τοῦ ἐκδότη (σ. VII) τὰ χειρόγραφα, ἰδίως ἐκεῖνα τῆς παλαιότερης τάξης, εἶναι ὁ ἀσφαλέστερος ὁδηγὸς στὴν κατάρτιση τοῦ χειμένου. Σὲ πολλὰ χωρία οἱ κώδικες H καὶ V παραδίδουν τὶς καλύτερες γραφές, πού στὶς περισσότερες περιπτώσεις εἶναι *lectiones difficiliores*. Ἐδῶ βρίσκεται τὸ βασικότερο μειονέκτημα τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων, πού βρῖθουν ἀπὸ παραναγνώσεις καὶ αὐθαίρετο συμφυρμὸ τῶν δύο τάξεων, ὅπως καὶ τὸ σημαντικότερο πλεονέκτημα τῆς παρούσας ἐκδόσης, πού με ἐξαιρετὴ ἀκρίβεια καταγράφει τὶς σχετικὲς γραφές καὶ ἐπαναφέρει στὸ κείμενο τὶς καλύτερες.

Παραναγνώσεις τῶν ἐκδοτῶν: 1.53, 1.80, 1.98, 1.139, 1.224, 1.285, 1.444, 2.178, 2.442, 3.249, 3.521, 5.79, 5.138, 6.178, 6.297, 7.67, 7.153, 7.275, 7.312, 7.423, 8.7, 8.10, 8.58, 8.63, 8.192, 8.405, 9.106, 9.217, 9.357, 9.402 κ.ἄ.

Ἐρθές γραφές τῶν χφφ.: 1.111 (HV), 1.121, 1.247, 1.248 (HV), 1.277, 1.301, 1.325, 1.340 (UL), 1.403, 1.507 (HV), 2.15, 2.16 (HV), 2.186, 2.229 (HU), 2.425 (H), 3.397, 4.59, 4.109 (HV), 4.129 (HV), 4.190, 4.331, 5.18, 5.39, 5.79 (HV), 5.99 (HV), 5.177, 5.234 (HV), 5.245, 5.472/3, 6.193, 6.443, 7.229, 7.270 (H), 7.282, 7.304, 7.495 (H), 7.497, 8.41 (HVU), 8.134 (HVL), 8.198 (HV), 8.199 (HV), 8.207 (HVL), 8.355, 8.470, 9.165 (H), 9.304 κ.ἄ.

2. *Ἐπιτυχεῖς διορθώσεις*: Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ προσφορὰ τοῦ ἐκδότη, ὁ ὁποῖος, ἐπισημαίνοντας πολλὰ προβληματικὰ χωρία, πρότεινε πειστικὲς λύσεις, ἐπιλέγοντας μιὰ καλύτερη γραφὴ τῶν χειρογράφων ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων, ἀποδεχόμενος τὶς διορθώσεις τοῦ Huet, ἢ διορθώνοντας ὁ ἴδιος τὰ σχετικὰ χωρία.

Ἐπιλογή ὀρθοτέρων γραφῶν: 1.47 (V), 1.107 (L), 1.363 (UL), 4.49 (HVL), 4.145 (H), 6.192 (L), 7.61 (UL), 8.431 (UL), 8.443 (V), 9.149 (UL), 9.311 (UL) κ.ἄ.

Ἐπιτυχεῖς διορθώσεις: 1.35, 1.185, 2.143, 2.247 (Huet), 2.324, 2.425, 2.459, 3.46 (Gaulmin), 3.70, 3.75, 3.145-6, 3.323, 3.428, 3.464 (Huet), 4.65, 4.66, 4.95, 4.97, 4.156, 4.364, 4.476 (Huet), 4.499, 5.114, 5.386, 5.388, 5.395-7, 5.410, 6.28, 6.41, 6.135 (Hilberg), 6.213, 6.491, 7.61, 7.90-2, 7.435-6, 7.501, 8.7, 8.29, 8.54, 8.202, 9.11 (Hilberg), 9.186, 9.201, 9.340 κ.ἄ.

3. *Ἀνεπιτυχεῖς ἢ ἀμφισβητήσιμες διορθώσεις*: Στὴν προσπάθεια ἀποκατάστασης τοῦ χειμένου ὁ ἐκδότης προχώρησε καὶ σὲ μείζονες διορθώσεις, πού, ὅμως, εἴτε δὲν εὐσταθοῦν εἴτε δὲν εἶναι ἀναγκαῖες καὶ θὰ μπορούσαν ἀπλῶς νὰ ἐπισημανθοῦν ὡς προτάσεις στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὁ Marcovich ὁδηγήθηκε στὶς ἐπεμβάσεις αὐτὲς ἀπὸ ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στὰ χειρόγραφα καὶ ἀπὸ ἄρνηση νὰ ἀποδεχθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἓνας Βυζαντινὸς συγγραφέας τοῦ 12ου αἰῶνα δὲν μπορούσε νὰ γράψει ὅπως ὁ Εὐριπίδης ἢ ὅτι οἱ στίχοι τοῦ Προδρόμου δὲν εἶναι πάντοτε καλαίσθητοι.

1.511 *συννεωκῶρε* codd.: *συννεώτερε* Marc. — Ἐσφαλμένη διόρθωση (καὶ μάλιστα με λέξη πού παραδίδεται μόνον στὸν Μαλάλα), γιατί οἱ δύο νέοι στέλνονται στὴν φυλακὴ ὡς *νεωκῶροι* (1.445-9).

2.319-21 *τοιούσδε πολλοῖς ἀντιπαλαίσας λόγοις | ῥῥῶς ἐς αὐτὰς δευτέρας ἀλεκτόρων | ἤλωθον ὄψε καὶ πρὸς ὑπνον ἐτράπην*. — Τὸ *ἤλωθον* εἶναι διόρθωση τοῦ ἐκδότῃ, ἐνῶ τὰ χφφ. παραδίδουν *ἐλαθον*. Ἡ διόρθωση ὁμῶς δὲν πείθει, γιατί τὸ ἐς ῥῥῶς συντάσσεται μὲ τὸ ἀντιπαλαίσας τοῦ 319 («παλεύοντας μέχρι τὸ χάραμα»), ἐνῶ τὸ *λανθάνω* συνδέεται μὲ τὸν ὕπνο, π.χ., Λόγγος 1.25.1 *ἔλαθεν ἢ Χλόη κατανυστάζασα*.

3.481 *ἐκτινάξεις HVL: ἐντινάξεις U, Hercher, Marc.* — Σαφῶς ὀρθότερη ἢ γραφή *ἐκ-* μὲ αἰτιατική (βλ. Εὐγεν. *Δροσ.* 1.187 τὸν ὕπνον *ἐκτινάξας*). Στὸν Πρόδρομο τὸ ἐντινάσσω συντάσσεται μὲ δοτική (βλ. 3.318, 8.519).

4.91 *καὶ δεῖγμα τῆς ἔσωθεν ἐκ ψυχῆν ζάλης | τὴν ἐκτὸς εἰς πρόσωπον ἐμφαίνων ἄλην*. — Τὸ *ἄλην* εἶναι διόρθωση τῆς γραφῆς τῶν χφφ. *ζάλην*. Ἀλλά, πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν δικαιολογεῖται μία διόρθωση *contra consensum codicum* ἐπειδὴ παραλληλίζεται μὲ χωρίο τοῦ Εὐριπίδῃ, οἱ Βυζαντινοὶ φαίνεται ὅτι ἐρμήνευαν τὴ λέξη ὡς «πλάνη, ἀπάτη» (*Σοῦδα* α 1167), ἐνῶ ταυτόχρονα ἦταν συνηθισμένα τὰ ὁμοιοτέλευτα μὲ τὴν ἴδια λέξη (Ψελ. *Σκληρ.* 293-4 τοῦ *βίου - τὸν βίον*).

6.324 *ἀνεπνέου codd.: ἀντεπνέου Marc.* — Ἡ διόρθωση ἀποδυναμώνει τὴν εἰκόνα τῆς Ροδάνθῃς ποῦ βγάζει τίς τελευταῖες τῆς πνοῆς, παλεύοντας μὲ τὰ κύματα (ἀντίστοιχη εἰκόνα στὸν Μακρεμβ. 7.8.3. *ἢ μὲν ναῦς ταῖς τῶν πνευμάτων ἀντιπνοῖαις κατερριπίζετο καὶ τοῖς κύμασιν ἐπεκλύζετο, καὶ ἡμεῖς πάντες καὶ πρὸ τοῦ βυθοῦ τὴν ψυχῆν ἀπερυσσόμεν τοῖς κύμασι*).

6.367-8 *ἠὺφρανεν ἐλπισθεῖσα γαστήρ ἐγκύμων, | ἔτερψε καλὰ προσδοκόμενα βρέφη*. — Ἡ γραφή *ἔτερψε* παραδίδεται ἀπὸ τοὺς UL καὶ γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Hercher καὶ τὸν Marcovich. Ὁ H παραδίδει *ἔτρεψε*, ὁ V *ἔτερψα*. Τὸ *ἔτερψε* ὁμῶς στὰ εἰρωνικά συμφραζόμενα (πρόκειται γιὰ τίς ἐλπίδες τῶν δύο πρωταγωνιστῶν, ποῦ τώρα ἔχουν διαλυθεῖ) δὲν εἶναι ἱκανοποιητικό, ἀφοῦ λείπει τὸ ὀρθὸ ἀντικείμενο (δὲν ἔτερψε ἢ γαστήρ βρέφη). Προτιμότερη ἢ διόρθωση τοῦ *ἔτρεψε* σὲ *ἔθρεψε*.

7.52 *οὐδὲ νῆσον codd.: οὐ τι νῆσον Marc.* — Ὁρθὸς ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ προβλήματος, ἀλλὰ εἶναι ἀπλούστερη ἢ διόρθωση τοῦ *οὐδὲ σὲ οὔτε* (γιὰ τὴν παρατακτικὴ χρῆση τῶν *οὐ* καὶ *οὔτε* βλ. Αἰσχ. *Προμ.* 479-80 καὶ LSJ s.v. *οὔτε* 5a).

7.166 *et ubique Μυρίλλαν graebent codd.: Μύριλλαν Marc.* — Θὰ ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ ἢ «λανθασμένη» αἰτιατική, γιατί ταιριάζει στὴν τονικὴ ἀπαγγελία τοῦ δωδεκασύλλαβου. Ὁ ἴδιος τύπος αἰτιατικῆς παραδίδεται γιὰ τὰ ὀνόματα *Δρόσιλλα* καὶ *Χρυσίλλα* στὰ χειρόγραφα τοῦ μυθιστορηματοῦ τοῦ Εὐγενειανοῦ (βλ. τὴν ἔκδοση Conca, 25).

8.185 *ἀπεμνήσατο HV, Gaulmin, Hilberg: ἐπελήσατο UL, Hercher: ἀπεμνήστησε Marc.* — Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι ὅτι τὸ *ἀπομνησσκομαι* σημαίνει «θυμᾶμαι», ἐνῶ τὸ νόημα ἀπαιτεῖ «ξεχνῶ». Ἡ διόρθωση τοῦ Marcovich εἰσάγει τὸ ρῆμα *ἀπομνηστέω* (βλ. Index verborum), ποῦ ὁμῶς δὲν παραδίδεται στὰ λεξικά. Εἶναι πιθανὸ ὁ Πρόδρομος, παρανοώντας φράσεις ὅπως *οἱ οἱ ἀπεμνήσαντο χάριν εὐεργεσιῶν* ('*Ἡσίοδ.* *Θεογ.* 503), νὰ θεώρησε ὅτι τὸ ρῆμα σημαίνει «ξεχνῶ», ἐνῶ οἱ UL διορθώνουν τὸ νόημα, ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε ἀρκετὲς φορὲς σ' αὐτὴν τὴν τάξη.

8.479 *ἀρτίσωμος codd.: ἀρτίσωος Marc.* — Δὲν εἶναι ἀναγκαῖα ἢ διόρθωση, καὶ μάλιστα μὲ ἓνα *ἄπαξ* λεγόμενον. Τὸ *ἄρτι-* δὲν σημαίνει μόνον «μόλις», ἀλλὰ καὶ «τελείως». Θεωρῶ ὅτι τὸ ἀθησαύριστο *ἀρτίσωμος* εἶναι ἐξεζητημένη παραλλαγή τοῦ *ἀρτιμελής*.

9.391 *«ἐπέπερ» εἶπεν «(ἀγνοῶ δὲ τὸν τρόπον)» codd.: «ἐπέπερ» εἶπ' (<οὐκ> ἀγνοῶν δὴ τὸν τρόπον) Marc.* — Ὁρθὰ ἐντόπισε ὁ ἐκδότῃς τὸ πρόβλημα (ὁ πατέρας τοῦ Κράτανδρου γνωρίζει τὸν συγκεκριμένο τρόπο), ἀλλὰ ἢ διόρθωση ἐπεμβαίνει τὰ μέγιστα στὸ κείμενο. Ἄπλουστερη εἶναι ἢ διόρθωση τοῦ *ἀγνοῶ* σὲ *ἐγνοῶ* (γιὰ τὴ χρῆση τοῦ *ἐγνοῶ* ἀκαταλαβαίνω, *διαβλέπω*) βλ. 6.196, 9.297, Εὐγεν. *Δροσ.* 2.202, 6.497).

* Ἄλλα χωρία μὲ προβληματικὲς διορθώσεις: 1.88, 1.176, 2.105-10, 2.330, 3.202, 3.263-4, 4.50, 4.87, 4.391, 5.394, 5.455, 6.201, 6.285, 6.380/4 (στίξη), 6.444, 6.496, 7.75, 7.95, 7.107, 7.176, 7.379, 7.500 (στίξη), 7.512, 8.238, 9.70, 9.119, 9.158.

4. *Μετάθεση στίχων*: 'Ιδιαίτερος αξιοπρόσεκτη είναι η τάση του εκδότη να αντίστρέφει την σειρά των στίχων ή να τους μεταφέρει σε άλλα σημεία του κειμένου. Μια προσεκτική όμως ανάγνωση των 15 περιπτώσεων δείχνει ότι αρκετές από τις μεταθέσεις αυτές είναι αυθαίρετες, ότι δεν μπορούν να εξηγηθούν παλαιογραφικά και ότι αποτελούν μόνον κοσμητικές επεμβάσεις.

Δικαιολογημένες μεταθέσεις: 2.259-60, 8.76-7, 8.450-1.

Περιττές μεταθέσεις: 3.259-60, 3.382, 4.96-99 (θεωρητική εξομάλυνση της λογικής ακολουθίας του χωρίου, που όμως δεν ευσταθεί), 4.355-64 (διόρθωση της «άνωμαλίας» στην συμμετρία του χωρίου), 4.442, 5.248-9, 5.308-9 (μετάθεση με βάση υποτιθέμενο παράλληλο χωρίο της *Ψαύδας*), 6.327-8, 9.115-6, 9.308.

5. «*Κλασικοποίηση*» της γλώσσας: 'Εδώ, και στην επόμενη κατηγορία διορθώσεων, βρίσκεται η κυριότερη διαφωνία μου με τον εκδότη όσον αφορά την κατάρτιση του κειμένου. Συγκεκριμένα, παρά το απόλυτο consensus codicum, ο Marcovich διορθώνει επί το άπτικώτερον συνδέσμους, μόρια, έγκλιτικά, καταλήξεις και όρθογραφία. 'Ο κλασικός φιλόλογος επέτρεψε στον έαυτό του μια επέμβαση που διαστρεβλώνει το βυζαντινό κείμενο και παρουσιάζει τον συγγραφέα «καλύτερο» απ' ό,τι είναι, δυσκολεύοντας αφάνταστα τη γλωσσολογική και ύφολογική μελέτη του κειμένου.

Μετατροπή του δὲ σε δῆ, τε ἢ γάρ: 2.276, 2.288, 2.292, 2.307, 2.308, 3.46 (δ' ὑπνοῦντα Gaulmin: δειπνοῦντα codd.: γ' ὑπνοῦντα Marc.), 3.54, 3.156, 3.353, 3.380, 3.381, 3.484, 4.96, 4.315, 4.373, 5.59, 5.147, 5.149, 5.252, 5.275, 5.339, 5.431, 5.376 (τὰ δ' ὄπλα codd.: τὰ θ' ὄπλα Marc.), 5.488, 5.489, 6.275, 6.289, 6.314, 6.395, 7.100, 8.250-1, 9.21, 9.67, 9.391.

"Άλλες περιπτώσεις: 1.43 (ἀλληλουχία codd.: ἀλ- Marc.), 1.55 και 4.337 (κατάσφικτον codd.: κατάσφικτον Marc.), 1.421 (τὴν > σὴν), 3.215 (ἀσέβειά τις codd.: ἀσ- Marc.), 4.112 (μὲν et δ' οὖν codd.: μὴν et γοῦν Marc.), 4.259 (θαλάσσης codd.: -της Marc.), 4.322 (συν- HUL: ζυν- V, Marc.), 4.337 (γάρ > μὲν), 5.267 (δὲ > γάρ), 5.352 (οὐδὲν τὸ κέρδος codd.: οὐδὲν γε κέρδος Marc.), 5.434 (γε > τε), 5.472 (δὲ > γάρ), 5.480 (μὲν HV: γάρ UL: μὴν Marc., όπου προτιμότερο τὸ γάρ τῶν UL [βλ. και 7.164]), 6.405 (μὲν > μὴν), 7.63 (af af codd.: alai Marc.), 9.4 (συμμεριστής codd.: -σται Marc., ἀπλῶς ὡς κοσμητική διόρθωση), 9.43 (ἀπολαύσει codd.: -ση Marc., χωρίς να είναι αναγκαία ή υποτακτική), 9.371 (ὡς και προβῆναι codd.: ὡς γε προβῆναι Marc.), 9.409 (δ τὴν codd.: οὐδὲ Marc., όπου πρόκειται για περιττή ύφολογική επέμβαση).

6. *Τὸ μέτρο*: Μὲ παρόμοιο τρόπο αντιμετωπίζει ὁ εκδότης και τὸ μέτρο τοῦ κειμένου. Σὲ αρκετές περιπτώσεις διορθώνει metri gratia για να φέρει τὸν δωδεκασύλλαβο κοντύτερα στην αρχαία μετρική πράξη. 'Αλλά οἱ Βυζαντινοὶ δὲν εἶχαν αἴσθησι τοῦ ποσοτικοῦ μετρικοῦ συστήματος: τὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο ἦταν γι' αὐτοὺς ἕνας δωδεκασύλλαβος στίχος που ἀπαγγελλόταν τονικά με προφορὰ ὅμοια τῶν νέων ἑλληνικῶν. Εἶναι ἀπορίας ἄξιο πῶς ὁ Marcovich, τὴν ὥρα που ὑπάρχει ἡ μελέτη τοῦ Paul Maas, ὅταν ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀρκετὰ ἄρθρα με τις σχετικές στατιστικές ἀναλύσεις και ὅταν ἔχουν ἐκδοθεῖ κείμενα με αὐστηρὴ προσήλωση στις μετρικὲς ἐλευθερίες τῆς παράδοσης⁹, ὑπέπεσε σε αὐτὸ τὸ

9. P. Maas, «Der byzantinische Zwölfsilbler», *BZ* 12 (1903) 278-323 (= *Kleine Schriften*, München 1973, 242-288). O. Lampsidis, «Beitrag zur "akustischen" Metrik in der Chronik von

μεθοδολογικό σφάλμα, παραμορφώνοντας αίσθητά τὸ κείμενο τοῦ Προδρόμου.

4.435 ἀνελευθερώτατα codd.: ἀνελευθερωτάτας Marc. — Διόρθωση χάριν τοῦ μέτρου, πού ὅμως δὲν εὐσταθεῖ νοηματικά (πρβ. 4.441 ἀνελευθέρου τρόπου) καὶ ἀντιβαίνει στὴ σποραδικὴ συνήθεια τῶν Βυζαντινῶν γιὰ παροξυτονισμό στὸ τέλος τοῦ στίχου (π.χ., 1.143, 5.243).

6.302 μετωπῶρου codd.: φθινοπῶρου Hilberg, Marc. — Ἡ διόρθωση ἀκυρώνει τὴ lectio difficilior τῶν χφφ., ἐνῶ δὲν εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸν τονισμό τοῦ μέτρου.

6.381 συνεπήξασθε codd.: συνεκπήξασθε Marc. — Ὁ Hilberg εἶχε ἐπισημαίνει τὸ μετρικὸ πρόβλημα τοῦ -επ- καὶ ὁ Marcovich τυπώνει -εκπ-. Ἄλλὰ ὁ μέσος ἀόριστος τοῦ συνεκπήγνυμι θὰ ἔπρεπε φυσικὰ νὰ εἶναι συνεξπηξασθε, ἐνῶ τὸ μέτρο δὲν χωλαίνει ἀπὸ τονικὴ ἀποψη.

8.9 καὶ ζυνυχῶν γέροντι τινὶ βαρβάρῳ codd.: γέροντί τινι Marc. — Ἄλλὰ ὁ ὀρθότονος τονισμός τῆς ἀντωνυμίας συμβαδίζει καλύτερα μὲ τὴν τονικὴ ἀκολουθία τοῦ δωδεκασύλλαβου, ἐνῶ εἶναι ἐπιτρεπτός ἀπὸ τοὺς θεωρητικούς, γιὰ λόγους ἔμφασης (π.χ., Ψελ. *Περὶ γραμ.* 35-7 Westerink τὸ μὲν γὰρ «ἄνθρωποι τινες» ὀρθότονον ὑπάρχει, | εἰ δ' εἴπης «ἄνθρωποι τινες» τὸν τόνον ἀνασύρας, | ἐγκλίνας οὕτως εἴρηκας, τὸν τόνον μεταστήσας).

* Ἄλλες περιπτώσεις: 1.38, 1.176, 3.136, 3.277, 3.493, 4.401, 6.169, 6.384.

7. *Τὸ apparatus fontium*: Τὸ τελευταῖο θέμα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι τὸ ὑπόμνημα πηγῶν, πού ὁ ἐκδότης τυπώνει κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ μυθιστορημάτος. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ὁμότεχνοί τους στὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα, χρησιμοποιοῦσαν ἐλεύθερα τὰ ἔργα τῆς κλασικῆς γραμματείας. Ἐνσωμάτωναν αὐτούσια ἢ παραλλαγμένα ἀποσπάσματα καὶ μικρότερες φράσεις στὰ κείμενά τους, ἄλλοτε παραπέμποντας στὴν πηγὴ, ἄλλοτε σιωπώντας. Ἐχει πλέον ἐπικρατήσῃ ἡ συνήθεια στὴν ἔκδοση μεσαιωνικῶν ἔργων νὰ καταρτίζεται ἓνα ὑπόμνημα πηγῶν γιὰ νὰ διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη στὸν ἐντοπισμὸ τέτοιων παραθεμάτων. Δὲν εἶναι ὅμως σκοπὸς ἐνὸς apparatus fontium νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν φιλολογικὸ σχολιασμὸ ἐνὸς κειμένου. Συμβαίνει, λοιπόν, συχνότατα νὰ ἐμφανίζονται στίς νεότερες ἐκδόσεις τεράστια ὑπομνήματα πηγῶν, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν μιὰ «σοῦδα» παραπομπῶν, πολλὲς φορὲς περιττῶν ἢ καὶ παραπλανητικῶν. Ἀναρωτιέται κανεὶς τί μορφή θὰ ἔπαιρνε ἓνα τέτοιου εἴδους apparatus fontium σὲ μιὰ ἔκδοση τῶν Ἀργοναυτικῶν τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου. Μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ παρατίθεται κάθε λέξη, φράση ἢ πιθανὸς λογότυπος πού μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ στὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο; Οἱ ἴδιοι οἱ κλασικοὶ φιλόλογοι δὲν θὰ διανοοῦντο ποτὲ νὰ τυπώσουν ἓνα τέτοιον ὑπόμνημα¹⁰. Δὲν βρίσκω τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ γίνεται αὐτὸ στὴν περίπτωσι τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἐκτὸς ἂν δὲν θεωροῦνται πρωτότυπα κείμενα καὶ τὸ μόνον ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον πού τοὺς ἀποδίδεται ἀπὸ φιλολογικὴ

Ephraem», *Byzantion* 35 (1965) 482-494· R. Romano, «Teoria e prassi della versificazione: il dodecasilabo nei *Panegirici epici* di Giorgio di Pisidia», *BZ* 78 (1978) 1-22, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἐκδόσεις ἐπισημαίνω τὰ λαμβικὰ ποιήματα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη (Speck), τὸν Θεοδόσιο Διάκονο (Crisuolo), τὰ ἱστορικὰ ποιήματα τοῦ Προδρόμου (Hörandner), τὰ ποιήματα τοῦ Ψελλοῦ (Westerink), τὴν χρονογραφία τοῦ Ἐφραίμ Αἰνίου (Λαμψίδης).

10. Χαρακτηριστικά, οἱ κριτικὲς ἐκδόσεις τοῦ Fränkel καὶ τοῦ Vian τυπώνουν μόνον χωρῖα πού χρησιμεύουν στὴν ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου, ἐνῶ οἱ ἐκδότες μεμονωμένων βιβλίων (Livrea, Hunter) συνοδεύουν τὸ κείμενο μὲ τὸν παραδοσιακὸ φιλολογικὸ ὑπομνηματισμὸ.

ἄποψη εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τῆς συμπληθητικῆς συγγραφικῆς διαδικασίας. Ἐπιπλέον, τὰ σύγχρονα τεχνικά μέσα ἔχουν δώσει στοὺς φιλόλογους τὴν εὐχέρεια νὰ ἐντοπίζουν παραθέματα, φράσεις καὶ λέξεις σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι ἦταν δυνατό στοὺς ἐπιστήμονες παλαιότερων ἐποχῶν. Ὑπείσχεταί ἀναπόφευκτα ἡ ὑπόνοια ὅτι πολλὲς φορὲς τὸ ὑπόμνημα πηγῶν καταρτίζεται μὲ τὴν βοήθεια τοῦ ἠλεκτρονικοῦ Thesaurus Linguae Graecae. Δὲν ἐξηγεῖται ἀλλιῶς τὸ γεγονός ὅτι στὰ ὑπομνήματα πηγῶν ἐμφανίζονται ἀναφορὲς σὲ κείμενα ποὺ σῴζονται μόνον σὲ παπυρικά σπαράγματα καὶ δὲν ἔχουν περάσει κἂν στὰ λεξικά. Μὲ αὐτὰ δὲν θέλω νὰ πῶ ὅτι ἓνα apparatus fontium εἶναι ἄχρηστο. Ἐφόσον ὁμως σκοπὸς μιᾶς κριτικῆς ἐκδόσεως εἶναι ἡ παρουσίαση ἀσφαλῶν δεδομένων, ἓνα ὑπόμνημα πηγῶν ποὺ ξεπερνᾷ τὴν ἐπισήμανση αὐστηρῶς ἀποδεδειγμένων παραθεμάτων δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ὑποκειμενικό. Ἀπόδειξη τὸ γεγονός ὅτι, σὲ πολλὰς βιβλιοκρισίες ἐκδόσεων, οἱ βιβλιοκριτὲς συμπληρῶνουν κατὰ βούλησιν τὸ «ἐλλιπὲς» ὑπόμνημα τῶν συναδέλφων τους, ἐνῶ, παράλληλα, δημοσιεύονται ἄρθρα μὲ ἀποκλειστικὸ στόχο τὴν προσθήκη νέων παραθεμάτων καὶ ἀπηχῆσεων.

Ἀπὸ τὰ παραθέματα τοῦ apparatus fontium τῆς ἐκδόσεως Marcovich γιὰ τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ μυθιστορήματος, βρήκα μόνον μία περίπτωση (1.26 *λείαν Μυσῶν ἔθεντο ταύτην, ὡς λόγος*) Σοῦδα μ 1478/9 *Μυσῶν λεία*), κατὰ τὴν ὁποία τὰ παραθέματα ἀνήκουν σὲ σαφῶς ἐντοπισμένα ἀποσπάσματα, ἐνῶ ὑπάρχουν λήμματα ποὺ ἔπρεπε νὰ βρίσκονται σὲ ἓνα φιλολογικὸ ὑπομνηματισμὸ ἢ σὲ μιὰ μελέτη γιὰ τὸ ὄφρος τοῦ συγγραφέα, εἴτε πάλι σὲ μιὰ μελέτη γιὰ τὶς διακειμενικὲς σχέσεις μεταξὺ Προδρόμου καὶ Εὐγενειανοῦ. Εἰδικὰ τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ καὶ πρόβλημα, γιατί ὁ Marcovich φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Εὐγενειανὸς ἔγραψε τὸ μυθιστόρημά του μιμούμενος τὸν Πρόδρομο (βλ. Conca, 30 ὅπου τὸ χειρόγραφο P παραδίδει πρὶν τὴν ὑπόθεση τοῦ ἔργου τὸν τίτλο *Ποίησις κῦρ Νικήτου τοῦ Εὐγενειανοῦ κατὰ μίμησιν τοῦ μακαρίτου φιλοσόφου τοῦ Προδρόμου*).

1.39-60 Γιὰ τὴ φυσιογνωμικὴ ἔκφραση τῆς Ροδάθης βρίσκουμε στὸ ἀντίστοιχο λῆμμα παραπομπὲς στοὺς Τάτιο, Ξενοφῶντα Ἐφέσιο, Μουσαῖο, Μακρεμβολίτη, Εὐγενειανό, Μανασσῆ καὶ Νικήτα Χωνιάτη. Πρόκειται φυσικὰ γιὰ κοινούς τόπους καὶ ὄχι γιὰ αὐτόσημα παραθέματα. Ἀντίστοιχη περίπτωση στὸ 1.377-89 (σκηνὴ τοῦ iudicium dei).

1.150 *θηλυπρεπὴς γὰρ ἡ ροὴ τῶν δακρύων*] cf. 2.361 *γυνὴ γὰρ ἦν ἔτοιμος εἰς τὸ δακρῦεν*; Nic. Eugen. 9.222 *καὶ φιλόδακρυ γίνεται παρατικά*; Eurip. Med. 928 *γυνὴ δὲ θῆλυ κάπι δακρύοις ἔφω*; Herc. Fur. 536 *τὸ θῆλυ γὰρ πως μᾶλλον οἰκτρὸν ἀρσένων*; Soph. Aiac. 580 *μηδ' ἐπισκῆνους γόους | δάκρυε. κάρτα τοι φιλοίκτιστον γυνή*. — Ἐτσι παρουσιάζεται τὸ λῆμμα, χωρὶς βέβαια τὰ πρωτότυπα κείμενα. Οὔτε ἓνα ἀπὸ τὰ χωρία δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ συγκεκριμένη πηγὴ τοῦ Προδρόμου. Πρόκειται γιὰ παραδοσιακὸν τόπον ἃς σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀρχαῖα χωρία ἀναφέρονται σὲ διαφορετικὰ μοτίβα καὶ καταστάσεις. Ἐπιπλέον, οἱ παραπομπὲς στὸ ἴδιο τὸ μυθιστόρημα καὶ στὸν Εὐγενειανὸ δὲν εἶναι μέρος τοῦ apparatus fontium.

1.477β (*πρῶτον προδακρύσασα*) *πικρῶ δακρύω*] 1.275 *καὶ πικρὸν ὄσον ἀλαλάζας ἐκ βάθους*; 6.440 *σπείσον πικρὸν δάκρυον ἐκ βλεφαρίδων*; Odys. 4.153 *αὐτὰρ ὁ πυκνὸν ἔπ' ὄφρυσι δάκρυον εἶβε*; Isai. 22.4 *ἀφετέ με πικρῶς κλαῦσομαι*; 33.7 *πικρῶς κλαίοντες παρακαλοῦντες εἰρήνην*; ev. Matth. 26.75 *καὶ ἐξελθὼν ἔξω ἔκλασεν πικρῶς*; ev. Lucae 22.62 *καὶ ἐξελθὼν ἔξω ἔκλασεν πικρῶς et al.* — Καὶ ἐδῶ (πέρα ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὸ ἴδιο τὸ κείμενο) τὰ παραθέματα εἶναι ἄχρηστα γιὰ ἓνα apparatus fontium. Μόνον γιὰ τὴν ἐπισήμανση ἐνὸς κοινοῦ τόπου μποροῦν νὰ

χρησιμοποίηθῶν, ὅπως φαίνεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ εὖρος τῶν παραπεμπομένων κειμένων ("Ὀμηρος - Καινὴ Διαθήκη).

1.367β *ἐξερεύεται λόγους*] 4.84 *ἐξερεύεται λόγον*; Nic. Eugen. 3.49 τὸ τοῦς κατ' αὐτὴν *ἐξερεύεσθαι λόγους*; Psalm. 44.1 *Ἐξηραύξατο ἡ καρδία μου λόγον ἀγαθόν*; 118.171 *ἐξερεύζαντο τὰ χεῖλή μου ὕμνον*. — Πρόκειται γιὰ στερεότυπες φράσεις. Ἐνδιαφέρον ὅμως εἶναι τὸ ὅτι στὸν Πρόδρομο ἡ εἰκόνα εἶναι ἀρνητικὴ, ἐνῶ στοὺς Ψαλμοὺς καὶ στὸν Εὐγενειανὸ εἶναι θετικὴ. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὸ λῆμμα, ἐφόσον ὁ Μαγρονίχ δὲν τυπώνει τὰ πρωτότυπα χωρὶα.

Ἀντίστοιχα λήμματα: 1.1 (Εὐριπ. *Φαίθων*), 1.5β, 1.19β, 1.26, 1.31β, 1.104, 1.111β, 1.176, 1.191β, 1.201β (Τιμόθ. *Πέρσαι*), 1.246β (Κλεάνθης), 1.259β, 1.312, 1.322α, 1.353 (μὲ παραπομπὴ στὴν *Μήδεια* τοῦ Σενέκα), 1.354β, 1.397β, 1.483β, 1.489 (Δημόκριτος).

Ἄναφορὲς στὸ ἴδιο τὸ κείμενο: 1.5β, 1.55, 1.61β, 1.72, 1.81, 1.99α, 1.105, 1.119β, 1.126β, 1.137 et passim. — Εἶναι ἐντελῶς παραπλανητικὲς οἱ παραπομπὲς αὐτές, γιὰτὶ ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν πιστοποιοῦν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Πρόδρομος χρησιμοποιοῖ κάποιους λογότυπους, ἰδίως γιὰ μετρικὴ διευκόλυνση. Θὰ ἄξιζε τὸ θέμα νὰ μελετηθεῖ ἀνεξάρτητα καὶ ὄχι νὰ ἐπιβαρύνει τὸ apparatus fontium.

Ἐλάχιστα εἶναι τὰ τυπογραφικὰ λάθη τοῦ βιβλίου (1.177 *κόραις* στὸ ὑπόμνημα, σελ. 17 στοὺς τίτλους, 2.324 τὸ ὀρθὸ εἶναι *δημουργοῦσα*), ἐνῶ τὸ κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα πλουσιότατο index verborum. Σημαντικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐκδότης τυπώνει στὰ περιθώρια τῶν σελίδων τοὺς τίτλους (rubricae) ποὺ παραδίδονται στὰ χειρόγραφα. Ἡ ὁμοιογένεια τῆς παλαιότερης τάξης στὸ θέμα αὐτὸ ἐνδυναμώνει τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ τίτλοι ἀνήκουν στὸν ἀρχέτυπο. Βρίσκουμε ἐδῶ μιὰ ὁμοιότητα μὲ τὰ χειρόγραφα τῶν δημωδῶν μυθιστορημάτων, ποὺ δὲν εἶχε ὡς τώρα ἐντοπιστεῖ, ἀφοῦ οἱ τίτλοι εἶχαν παραλειφθεῖ ἀπὸ τίς παλαιότερες ἐκδόσεις.

Συνοψίζοντας, θὰ ἔλεγα ὅτι, ἐνῶ ἡ ἔκδοση συμβάλλει σαφῶς στὴν κατανόηση τοῦ κειμένου, ταυτόχρονα ἀφήνει καὶ ἓνα αἶσθημα ἀπογοήτευσης γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἄκριτης ἐπέμβασης στὸ κείμενο. Παρουσιάζεται τελικὰ ἓνας *Prodromus mutatus*, καθιστώντας τὴν οὐσιαστικὴ πρόσβαση στὸ ἔργο δύσκολη καὶ ἐπίπονη γιὰ τὸν ἀναγνώστη.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ

Manuelis Palaeologi Dialogum de Matrimonio (Περὶ Γάμου), primum editit *Claudius Bevegni* [Saggi e Testi Classici Cristiani e Medievali 2], Centro di Studi sull'antico cristianesimo Università di Catania 1989, σελ. xxxii, 53.

Τὴν παράδοση τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων νὰ συγγράφουν, καὶ μάλιστα νὰ θεολογοῦν, τὴ συνέχισε μὲ πολλὴ ἐπιτυχία καὶ ὁ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος (1350-1425): δικαίως συγκαταλέγεται γι' αὐτὸ στοὺς ἐπιφανέστερους θεολόγους τῆς ἐποχῆς του. Δυστυχῶς ὅμως πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα.

Ἡ παροῦσα ἔκδοση τοῦ ἔργου του «Διάλογος ἠθικὸς πρὸς τὴν κυρίαν αὐτοῦ δέσποιναν καὶ μητέρα ἡ περὶ γάμου» ἀπὸ τὸν Claudius Bevegni πρέπει ὡς ἐκ

τούτου να χαιρετισθεῖ ὡς συνέχιση ἐκδόσεως ἔργων τοῦ ἴδιου συγγραφέα, κυρίως ἀπὸ τοὺς E. Trapp, G. Dennis καὶ I. Χρυσστομιδίη. Ὁ ἴδιος ὁ Β. ἐξέδωσε πρὶν ἀπὸ τὸν παρόντα Διάλογο καὶ τὶς δύο τελευταῖες ἐπιστολές τοῦ Μανουήλ πρὸς τὸν Δημήτριον Κυδώνη (Claudius Bevegni, «Le ultime due lettere di Manuele II Paleologo a Demetrio Cidone (epp. 32 e 62 Denis)», στὸν τόμο *Heptachordos Lyra H. Albini oblata*, Genova 1988, σσ. 5-18).

Δυστυχῶς ὁμως ἡ ἐν λόγῳ δημοσίευση συνέπεσε χρονικά σχεδὸν πλήρως μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς αὐτῆς πραγματείας καὶ ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Ἀγγέλου: *Manuel Palaiologos, Dialogue with the Empress-Mother on Marriage. Introduction, Text and Translation* [Byzantina Vindobonensia 19], Wien 1991. Σύμφωνα μετὰ τὶς πληροφορίες πού δίδουν οἱ συγγραφεῖς στὸν Πρόλογο, οἱ ἐργασίες τους ὁλοκληρώθηκαν τὸν Μάιο τοῦ 1988 (τοῦ Ἀγγέλου) καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1988 (τοῦ Bevegni). Γράφω «δυστυχῶς», διότι προέχει ἀσφαλῶς ἡ ἔκδοση ἀνεκδότων ἔργων, καὶ —ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ ἀνεκδότα ἔργα βυζαντινῶν συγγραφέων— εἶναι πολυτέλεια μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ νὰ ἐκδίδονται δύο φορές, δεδομένου μάλιστα ὅτι τὸ Bulletin d'Information et de Coordination τῆς Association Internationale des Études Byzantines περιέχει πληροφορίες γιὰ τρέχουσες ἐργασίες καὶ ἐρευνητικὰ προγράμματα καὶ ἀποβλέπει στὸ νὰ προλάβει διπλὴ ἐργασία πάνω στὸ ἴδιο ἀντικείμενο.

Τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Διαλόγου (σσ. 3-28), προτάσσει ὁ συγγρ. Εἰσαγωγή (σσ. xii-xxviii) καὶ Βιβλιογραφία (σσ. xxix-xxxι), καὶ ἐπιτάσσει Πίνακα πηγῶν καὶ χωρίων (σσ. 29-31), καὶ Εὐρετήριο ὄρων καὶ ὀνομάτων (σσ. 33-52). Στὴν Εἰσαγωγή δίδει, μεταξὺ ἄλλων, πληροφορίες γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸν διάλογο γενικῶς, γιὰ τὰ δύο σχετικῶς εὐανάγνωστα χειρόγραφα, στὰ ὁποῖα διασώθηκε (Parisinus gr. 3041 καὶ Vindobonensis phil. gr. 98), καὶ τὸν χρόνο συγγραφῆς του, τὸν ὁποῖο τοποθετεῖ στὰ 1397.

Ὅπως διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς πραγματείας πρόκειται περὶ διαλόγου τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ μετὰ τὴν μητέρα του. Τὸ ζητούμενο κατὰ τὸν διάλογο εἶναι ἄν, καὶ πότε, ἐνδείκνυται ὁ γάμος, τόσο γενικότερα ὅσο καὶ εἰδικότερα στὴν περίπτωση τοῦ Μανουήλ, χωρὶς ὁμως τὰ διαλεγόμενα πρόσωπα νὰ εἰσέρχονται σὲ λεπτομέρειες. Αὐτὸ πού προέχει κατὰ τὸν διάλογο, εἶναι τὰ προβλήματα πού συνδέονται μὲν ἐξωτερικὰ μετὰ τὸν γάμο ἐνὸς αὐτοκράτορα, ἀφοροῦν ὁμως συγκεκριμένα στὸν Μανουήλ. Στὶς ἐρωτήσεις καὶ ἀντιρρήσεις τοῦ Μανουήλ ἀπαντᾷ ἡ μητέρα του, ἡ δέσποινα Ἑλένη. Οἱ ἀπαντήσεις της εἶναι μάλλον συμβουλευτικοῦ καὶ παραινετικοῦ χαρακτήρα. Ὁ διάλογος ἐμπεριέχει ἱκανὰ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα.

Κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου παρατηρεῖται συχνὰ αὐθαίρετη διαίρεση σὲ παραγράφους. Ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐμφάνισης θὰ ἱκανοποιούσε, νομίζω, περισσότερο καὶ ἐπιπλέον θὰ ἀπέβαινε πιὸ εὐχερῆς ἡ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου, ἂν μετὰ τοὺς λόγους τῶν διαλεγόμενων ἄρχιζε κάθε φορά καινούριος στίχος. Ἄν ἐξαιρεθεῖ, πάντως, αὐτό, ἔχουμε νὰ κάνουμε στὸ σύνολό της, μετὰ μιὰ ἐπιμελημένη καὶ ἀξιέπαινη ἔκδοση.

Αλέξανδρος Κορακίδης, 'Ιωάσαφ 'Εφέσου († 1437) ('Ιωάννης Βλαδύντερος). Βίος - έργα - διδασκαλία, 'Αθήνα 1992, σελ. 286, πίν. 18.

Δέν είναι λίγες οί φορές κατά τις όποίες ή μελέτη τής ζωής και του έργου δευτερευόντων μορφών τών γραμμάτων δυσχεραίνεται από τή γενικότερη έλλειψη πληροφοριών και από τό ότι τά έργα τους είναι διάσπαρτα σέ πολλά μέρη, παραμένοντας ούσιαστικά άγνωστα. Τέτοια είναι ή περίπτωση του 'Ιωάσαφ 'Εφέσου († 1437), κατά κόσμον 'Ιωάννη Βλαδύντερου, θεολόγου και διπλωμάτη από τήν Πελοπόννησο στην αύλή τών Παλαιολόγων. 'Η έκδοση τών σωζομένων έργων του (τρία από αυτά ανέκδοτα μέχρι σήμερα) και ή ανασύνθεση τής ζωής του από τόν 'Α. Κορακίδη έρχεται νά συμπληρώσει τó κενό αυτό, δίνοντάς μας μιá σαφέστερη εικόνα του άνδρός.

Τό βιβλίό χωρίζεται σέ δύο μέρη, τή βιογραφία του 'Ιωάσαφ (σσ. 21-63) και τή δημοσίευση έξι έργων (σσ. 65-248). 'Η έκδοση συνοδεύεται από 18 φωτογραφίες τών διαφόρων χειρογράφων πού διασώζουν τά έργα του Μητροπολίτη 'Εφέσου. 'Ο έκδότης προσπάθησε με ιδιαίτερη φροντίδα και λεπτομέρεια νά ανασυνθέσει τή ζωή του 'Ιωάσαφ μέσα από τις ύπάρχουσες πενιχρές πληροφορίες και τά στοιχεία πού μάς παρέχουν τά ίδια τά έργα. 'Ο 'Ιωάννης Βλαδύντερος ή Πλατύντερος γεννήθηκε τó τελευταίο τέταρτο του 14ου αι. και νωρίς μπήκε στην ύπηρεσία τών δεσποτών του Μυστρά. Έλαβε μέρος σέ διάφορες διπλωματικές αποστολές στη Δύση. Χειροτονεΐται ιερομόναχος τó 1423/4, όποτε μετονομάζεται σέ 'Ιωάσαφ. 'Εδω βρίσκεται μιá πρώτη σημαντική συμβολή του συγγρ., ό όποιος απέδειξε πειστικά ότι ό διπλωμάτης 'Ιωάννης Βλαδύντερος και ό 'Ιωάσαφ «ιερομόναχος και μέγας πρωτοσύγκελλος» είναι τó ίδιο πρόσωπο, γεγονός πού δέν είχε ως τώρα έπισημανθει. 'Από τó 1423 ως τó 1431 ό 'Ιωάσαφ παραμένει στη μονή του Προδρόμου τής Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη. 'Από τó 1431 και έπειτα συμμετέχει ενεργά στην προετοιμασία τής συνόδου τής Φερράρας-Φλωρεντίας και πηγαίνει πάλι στην 'Ιταλία άρκετες φορές. Τó 1434 χειροτονεΐται Μητροπολίτης 'Εφέσου και πεθαίνει τó 1437 προτού νά μπορέσει νά συμμετάσχει στη σύνοδο.

Σημαντική είναι ή προσφορά του συγγρ. και στη σχετική χρονολόγηση τών σωζομένων έργων του 'Ιωάσαφ. Δύο από αυτά άνήκουν στην έποχή κατά τήν όποία ήταν κοσμικός (ένα σύντομο δοκίμιο για τόν έπιτάφιο λόγο του Μανουήλ Β' στον άδελφό του Θεόδωρο με τίτλο *Περί του χαρακτήρος του λόγου* και οί έπιτάφιοι *Στίχοι εις τόν έπιτραπέζην 'Ιωάννην τόν Νοταράν*). Τά υπόλοιπα έργα, όλα θεολογικού περιεχομένου, άνήκουν στην έποχή μετά τó 1424. Πρόκειται για μιá έξήγηση τής προσευχής «Παναγία τριάς» (περ. 1424), μιá όμιλία εις τó «Φώς ίλαρόν» μαζί με έκτενή συνοδευτική έπιστολή πρós τόν αίτήσαντα τήν άνάλυση του ύμνου (μεταξύ 1424-1431), και τις κανονικές και λειτουργικές *'Ερωταποκρίσεις* (περ. 1430), τó πιό γνωστό έργο του 'Ιωάσαφ.

Πριν από κάθε κείμενο προτάσσεται εισαγωγή, όπου αναπτύσσονται θέματα χρονολόγησης, παραληπτών, περιεχομένου και χειρόγραφης παράδοσης. Τά κείμενα έχουν έκδοθει με έπιμέλεια (έπιτυχείς διορθώσεις, π.χ., 88.5, 91.94,

101.47, 133.256-7, 159.907, 169.119, 175.281). Προβλήματα παρουσιάζει όμως ο καταρτισμός του κριτικού υπόμνηματος, το οποίο αφενός είναι υπερφορτωμένο με άχρηστες όρθογραφικές διαφορές, αφετέρου, όμως, είναι σε πολλά σημεία άσαφές, γιατί ο εκδότης δεν ακολουθεί τις παραδοσιακές μεθόδους. Π.χ., στον στ. 15 του πρώτου στιχουργήματος στον 'Ιωάννη Νοταρά (σ. 85) διαβάζουμε *τὴν δεξιὰν εὐθὺς προτείνας ἐκ πόθου*, ἐνῶ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τυπώνεται *Εὐθὺς προτείνας* m.g.: *εὐθὺς προτείνας* Cod.: *προτείνας εὐθὺς* Longo. Ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὴ προσπάθεια ὅτι ὁ εκδότης ἀποδέχεται τὴ γραφὴ τοῦ κώδικα m(etri) g(ratia), ἐνῶ ἡ τελευταία γραφὴ εἶναι ἡ διόρθωση τῆς Longo στὴ δικὴ τῆς ἔκδοση, καὶ ὅτι δὲν διορθώνει ὁ ἴδιος τὸ κείμενο. Παρόμοιο εἶναι τὸ πρόβλημα καὶ στὴ χρῆση τῶν ἐκδοτικῶν σημείων. Στις σσ. 99.15-100.16 τυπώνεται τὸ ἐξῆς: *μετέχων μὲν τῶν ὑπὸ τὴν αἴσθησιν τὸ // ἐκ τετρακινήτων στοιχείων ἤδη σῶμα συστὰν ἔχων*. Εἶναι ἀσαφὲς τί συμβολίζουν οἱ δύο πλάγιες γραμμές. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα διαβάζουμε *16 τε τετρακινήτων* Cod. n(on) l(iquet). Ἴσως ὁ εκδότης ἤθελε νὰ ὀβελίσει τὸ χωρίο ἢ νὰ βάλει τὸ *ἐκ* σὲ ἀγκύλες ὡς δικὴ του προσθήκη, πράγμα ποῦ δὲν τὸ σημειώνει στὸ ὑπόμνημα. Μιὰ ματιὰ ὅμως στὴ φωτογραφία τοῦ χειρογράφου (Vaticanus Urbinas gr. 134, φ. 251') μᾶς δείχνει ὅτι ἐκεῖ παραδίδεται σαφῶς *τῆ τετρακτιῦ τῶν*, μιὰ ἀπολύτως ὀρθὴ γραφὴ. Τὸ χωρίο ἐπομένως πρέπει νὰ τυπωθεῖ ὡς ἐξῆς: *μετέχων μὲν τῶν ὑπὸ τὴν αἴσθησιν τὸ τῆ τετρακτιῦ τῶν στοιχείων ἤδη σῶμα συστὰν ἔχων*.

Πάντως παρὰ τὰ μικρὰ αὐτὰ προβλήματα (βλ. ἐνδεικτικὰ 73.18, 88.13, 99.13, 124.32, 127.96, 144.532-3, 147.599-601, 155.814-5, 165.9, 166.23, 181.456), τὸ κείμενο εἶναι ικανοποιητικὸ, ἰδίως τῶν στιχουργημάτων, ὅπου ὀρθὰ ὁ εκδότης δὲν ἐπεμβαίνει στὸ μέτρο, καὶ τῶν *Ἐρωταποκρίσεων*, ὅπου χρησιμοποιῶνται ὅλα τὰ ὑπάρχοντα χειρόγραφα. Πλούσιος εἶναι καὶ ὁ θεολογικὸς σχολιασμός τῶν κειμένων, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ χρῆση τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας, ποῦ ὀλοκληρώνουν ἔτσι τὴν ἀξιέπαινη παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ ὕστεροβυζαντινοῦ αὐτοῦ θεολόγου.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ

Ihor Sevcenko, Byzantium and the Slavs in Letters and Culture. [Renovatio 1]. Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, Mass. - Istituto Universitario Orientale, Napoli 1991, σελ. 740.

Με ἓναν ογκώδη τόμο 740 σελίδων που περιλαμβάνει μελέτες, ἀρθρα καὶ βιβλιοκρισίες του διαπρεπούς βυζαντινολόγου Ihor Sevcenko, καθηγητῆ στο Πανεπιστήμιο του Harvard, εγκαινιάζεται ἡ σειρά Renovatio, που σκοπὸ ἔχει τὴν ἀναδημοσίευση ἐργασιῶν που αναφέρονται στις σλαβικές, βυζαντινές καὶ ευρασιατικές σπουδές. Τῆ σειρά ἐκδίδουν ἀπὸ κοινού το Ukrainian Research Institute του Πανεπιστημίου του Harvard καὶ το Istituto Universitario Orientale τῆς Νεάπολης.

Ο τόμος αντικατοπτρίζει το ευρύ πεδίο των ενδιαφερόντων και του ερευνητικού έργου του συγγρ. σε θέματα φιλολογικά και ιστορικά και περιλαμβάνει εργασίες πρωτότυπες, που διαφωτίζουν τις πολιτιστικές και ιδεολογικές σχέσεις του Βυζαντίου με τον κόσμο των Σλάβων, και μαζί με τις βιβλιοκρισίες (υπ' αριθμ. II, V, VII, X, XI, XVI, XXV) δίνουν το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα. Στο τέλος υπάρχουν βιβλιογραφικές προσθήκες (Addenda) από τον ίδιο τον συγγρ. Στον τόμο περιλαμβάνονται επίσης πρόλογοι του I. Sevčenko στο βιβλίο του I. Dujčev, *Slavia Orthodoxa*, Collected Studies 1970, και στην ανατύπωση της μελέτης του F. Westberg, *Die Fragmente des Toparcha Gothicus* (1975), καθώς και νεκρολογίες για τους Γεώργιο Σούλη, Michael Cherniavsky, Francis Dvornik και G. Ostrogorsky.

Η πρώτη μελέτη, με τίτλο «Byzantium and the Slavs» (1984), σσ. 3-18, αναφέρεται στην εξέλιξη της αυτοκρατορικής ιδέας του Βυζαντίου και την επίδρασή της στην πολιτική ιδεολογία των Σλάβων, καθώς και στους παράγοντες που συνετέλεσαν στον εκβυζαντινισμό των Σλάβων και στην ένταξή τους στην πολιτιστική σφαίρα του Βυζαντίου.

Στις πολύμορφες πολιτιστικές επιδράσεις του Βυζαντίου στη Ρωσία και στον τρόπο με τον οποίο αυτές ερμηνεύθηκαν από τους Ρώσους βυζαντινολόγους πριν και μετά την Επανάσταση του 1917 και ως τη δεκαετία του 1950 αναφέρεται η μελέτη IX (1956, 21965) «Byzantine Cultural Influences», σσ. 107-149. Πρόκειται για μια θεώρηση και κριτική της εξέλιξης των βυζαντινών σπουδών στη Ρωσία, και των διαφόρων φάσεων από τις οποίες πέρασαν, καθώς δέχτηκαν άμεσο τον αντίκτυπο των πολιτικών εξελίξεων και της νέας πολιτικής ιδεολογίας, που ήθελε να προβάλλει την πρωτοτυπία και το υψηλό επίπεδο του ρωσικού πολιτισμού πέρα από ξένες επιδράσεις.

Στη μελέτη XII (1963) με τίτλο «Byzantine Elements in Early Ukrainian Culture», σσ. 162-172, παρουσιάζονται οι διάφορες εκφάνσεις της βυζαντινής κληρονομιάς στον πολιτισμό της Ουκρανίας, όπως στη γλώσσα, φιλολογία, δίκαιο, εκκλησία και τέχνη, ως το 1685, οπότε η μητρόπολη του Κιέβου περιέρχεται στην εξάρτηση του Πατριαρχείου της Μόσχας.

Ερμηνείες και θεωρήσεις των ρωσοβυζαντινών σχέσεων τόσο στον τομέα της φιλολογίας όσο και της εκκλησίας κατά τον 14ο αι. δίνονται στη μελέτη XX (1966) «Russo-Byzantine Relations after the Eleventh Century», σσ. 267-283. Στη μελέτη XXXIII (1981) «Remarks on the Diffusion of Byzantine Scientific and Pseudo-Scientific Literature among the Orthodox Slavs», σσ. 585-615, ο συγγρ. προσπαθεί να ερμηνεύσει γιατί οι Ορθόδοξοι Σλάβοι μετέφρασαν λιγότερα επιστημονικά και φιλοσοφικά έργα απ' ό,τι οι Σύριοι, Άραβες και Λατίνοι.

Αναμφισβήτητη και κοσμοϊστορική η συμβολή των Ελλήνων αποστόλων Κυρίλλου και Μεθοδίου στη μετάδοση του χριστιανισμού και του βυζαντινού πολιτισμού στον σλαβικό κόσμο. Ο συγγρ. σε δύο μελέτες του διερευνά 1) τη σημασία του όρου φιλόσοφος που αποδίδεται στον Κωνσταντίνο-Κύριλλο και 2) την κοινωνική θέση των δύο αποστόλων, εξετάζοντας τη θέση και μισθοδοσία του *δρουηγαρίου* στη στρατιωτική ιεραρχία, αξιώματος που έφερε ο πατέρας τους

(VIII, 1956 «The Definition of Philosophy in the Life of Saint Constantine», σσ. 91-106· XXVII, 1974 «On the Social Background of Cyril and Methodius», σσ. 479-492).

Ο Ι. Σεβτσένκο έχει αφιερώσει πολύ χρόνο και έρευνα στη μελέτη ενός κειμένου που σώζεται σε τρία αποσπάσματα, του γνωστού ως *Toparcha Gothicus*, με το οποίο ασχολήθηκαν πλείστοι ερευνητές, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης κειμένων που αφορούν την πρώιμη ιστορία του ρωσικού λαού. Η ίδια η φύση των αποσπασμάτων αυτών —που χαρακτηρίζονται ως αινιγματικά, μυστηριώδη, σκοτεινά και αντιφατικά, φτωχά σε ιστορικές πληροφορίες— εγείρει υποψίες για την αυθεντικότητά τους. Το χειρόγραφο ανακάλυψε και περιέγραψε μόνον ο Karl Benedikt Hase το 1819, ο οποίος και εξέδωσε τα αποσπάσματα στον τόμο των εκδόσεων Βόννης μετά τον Λέοντα Διάκονο. Ο συγγρ. μελέτησε τον κώδικα Paris. Suppl. gr. 858, αυτόγραφο του Hase, που περιέχει τα αποσπάσματα, και κατέληξε στο σημαντικό συμπέρασμα ότι επρόκειτο για πλαστό κείμενο που συνέγραψε ο Hase, για να ελέγξει τις συγγραφικές του ικανότητες αλλά και για να ικανοποιήσει τα ενδιαφέροντα του κόμητα Νικολάου Rumjancev, καγκελλαρίου της Ρωσικής αυτοκρατορίας και χρηματοδότη των εκδόσεων του Hase. Στο τέλος της μελέτης XXVI (1971) «The Date and Author of the So-called Fragments of Toparcha Gothicus», σσ. 353-478, δίνονται φωτοτυπημένες σελίδες της editio princeps του 1819 και αγγλική μετάφραση, εκτενής βιβλιογραφία για το θέμα, καθώς και η αλληλογραφία Hase-Rumjancev και σημείωση στο Ημερολόγιο του Hase. Για το όλο θέμα μπορεί να ενημερωθεί κανείς και από τον πρόλογο του Ι. Σεβτσένκο στην ανατύπωση της έκδοσης και μελέτης του F. Westberg που προαναφέραμε (XXX, σσ. 559-573).

Θα σταθούμε και σ' ένα άλλο κείμενο, που ανήκει στην κατηγορία των «ηγεμονικών κατόπτρων», και αποτέλεσε πηγή της πολιτικής ιδεολογίας του κράτους του Κιέβου και αργότερα, τον 15ο αι., της Μόσχας. Πρόκειται για το έργο του Αγαπητού Διακόνου, που έζησε στα χρόνια του Ιουστινιανού. Με το κείμενο αυτό σχετίζονται οι μελέτες VI (1954) «A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology», σσ. 49-87, XVIII (1966) «On Some Sources of Prince Svjatoslav's "Izbornik" of the Year 1076», σσ. 241-261, και XXIX (1974) «Ljubomudrjsij Kyr "Agapit diakon". On a Kiev Edition of a Byzantine Mirror of Princes», σσ. 497-557. Στην τελευταία εργασία ο συγγρ. εξετάζει τις πηγές του έργου, τη δομή του, καθώς και τις επιδράσεις που άσκησε στη δυτική σκέψη του 16.-17. αι., κυρίως όμως στους Ανατολικούς Σλάβους και Ρουμάνους, γεγονός που αποδεικνύεται από τον μεγάλο αριθμό σλαβικών χειρογράφων. Δίνει αγγλική μετάφραση με προσθήκες και διορθώσεις στην έντυπη σλαβική μετάφραση του Αγαπητού, που είδε το φως στο Κίεβο το 1628. Υποστηρίζει ότι ο μεταφραστής δεν είναι άλλος από τον μετέπειτα μητροπολίτη Κιέβου Πέτρο Mohyla (1627-1646), για τις πνευματικές δραστηριότητες του οποίου αναφέρεται και στη μελέτη XXXV (1984) «The Many Worlds of Peter Mohyla», σσ. 651-687.

Ο τόμος αυτός δεν αποτελεί απλώς πανόραμα των ερευνητικών αναζητήσεων του Ι. Σεβτσένκο στον χώρο της φιλολογίας και της πολιτιστικής επίδρασης

του Βυζαντίου στους Σλάβους, αλλά και συμβάλλει, με τη θέση προβλημάτων και τη διαφορετική θεώρηση ορισμένων θεμάτων, στην περαιτέρω έρευνα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Paul Canart, Paleografia e Codicologia greca. Una rassegna bibliografica [Littera antiqua 7], Scuola Vaticana di Paleografia Diplomatica e Archivistica, Città del Vaticano 1991, σελ. 131.

Όπως δηλώνει και ο τίτλος, πρόκειται για μια λεπτομερή βιβλιογραφία που αφορά θέματα παλαιογραφίας και κωδικολογίας. Η βιβλιογραφία αυτή, χάρη στην πληρότητα και τη μεθοδικότητα της κατάταξης του υλικού, αποτελεί χρήσιμο βοήθημα όχι μόνο για τους φοιτητές αλλά και για τους ειδικούς ερευνητές.

Οι μελέτες και τα άρθρα που αποδελτιώνονται είναι οργανωμένα σε πέντε μεγάλες ενότητες. Στην πρώτη (O. Introduzione) ο συντάκτης αναφέρει τα γενικά βοηθήματα, τα εγχειρίδια και τις εισαγωγικές μελέτες στην επιστήμη της παλαιογραφίας. Εδώ ο αναγνώστης θα βρει πληροφορίες για συλλογές πανομοιότυπων χειρογράφων καταταγμένες κατά εποχή, είδος γραφής και βιβλιοθήκη, όπως και για μελέτες που αναφέρονται σε γενικότερα προβλήματα μεθολογίας και ορολογίας (προσδιορισμός των ορίων των επιστημών της παλαιογραφίας και κωδικολογίας και των σχέσεών τους με συγγενείς κλάδους).

Στην αρχή του δεύτερου μέρους (Parte I: 1. Storia della scrittura libraria) ο χρήστης βρίσκει αρχικά βιβλιογραφία για τεχνικά θέματα που αφορούν τη γραφή, την ιστορία και την εξέλιξή της. Στη συνέχεια παρατίθενται εργασίες για τα διάφορα είδη της μεγαλογράμματης και μικρογράμματης γραφής. Οι μελέτες για τη μικρογράμματη γραφή είναι διαταγμένες χρονολογικά, ενώ σε ιδιαίτερες κατηγορίες απαριθμούνται οι εργασίες που αναφέρονται σε χειρόγραφα κατωιταλικά, κυπριακά ή άλλων επαρχιακών περιοχών.

Στο τρίτο μέρος (Parte II: 2. Studio analitico del libro manoscritto) καταχωρούνται εισαγωγικές μελέτες για το χειρόγραφο και τον κώδικα, μελέτες που αφορούν στα υλικά γραφής (πάπυρος, περγαμηνή, χαρτί), στις συλλογές υδατοσήμων, στη μορφή του βιβλίου (κύλινδρος, κώδικας), στη γραφή (όργανα γραφής, τονισμός, στίξη, ορθογραφία, βραχυγραφίες, μονοκονδύλια, σημειώματα, χρονολογία κ.ά.), στη διακόσμηση και στις μικρογραφίες (με συλλογές εικονογραφημένων χειρογράφων), στη στάχωση και τις τεχνικές της.

Στο τέταρτο μέρος (Parte III: 3. Studio sintetico del libro manoscritto) αποδελτιώνονται μελέτες για αντιγραφικά κέντρα στην Κωνσταντινούπολη, στις επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας (ηπειρωτική Ελλάδα, Άθως, Κρήτη, Μ. Ασία, Κύπρος, Εγγύς Ανατολή) και στην Κάτω Ιταλία. Στη συνέχεια αναφέρονται ευρετήρια ελλήνων γραφέων και εργασίες που έχουν ως αντικείμενο μεμονωμένους γραφείς ή ομάδες και αυτόγραφα βυζαντινών συγγραφέων. Στο

τελευταίο τμήμα αυτής της ενότητας συγκεντρώνονται μελέτες με θέμα το πολιτιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν τα χειρόγραφα από την αρχαιότητα έως την Αναγέννηση, όπως και μελέτες που αναφέρονται σε ιδιωτικές και δημόσιες συλλογές και βιβλιοθήκες στο Βυζάντιο, στην εποχή της Αναγέννησης και του ουμανισμού αλλά και στην ιστορία νεότερων βιβλιοθηκών.

Σε παράρτημα τέλος καταχωρούνται ευρετήρια παπύρων και χειρογράφων και μελέτες με θέμα τα προβλήματα της καταλογογράφησης των χειρογράφων. Το έργο συμπληρώνεται από έναν πλήρη πίνακα ονομάτων συγγραφέων.

Ο συγρ. κατόρθωσε να συγκεντρώσει και να οργανώσει με αξιοθαύμαστη τελειότητα έναν εξαιρετικά σημαντικό αριθμό άρθρων, μελετών και μονογραφιών για την ελληνική παλαιογραφία και κωδικολογία, έτσι ώστε μικρές παραλείψεις ή αβλεψίες να είναι απόλυτα δικαιολογημένες και συγγνωστές. Μερικές από αυτές θα επισημάνω στη συνέχεια (οι αριθμοί παραπέμπουν στο αντίστοιχο λήμμα της βιβλιογραφίας* με * δίπλα στον αριθμό δηλώνονται οι προσθήκες):

29. Βλ. και την ελληνική μετάφραση του Σπ. Λάμπρου: *Εγχειρίδιον ελληνικής και λατινικής παλαιογραφίας* υπό Εδουάρδου Θόμψωνος, εν Αθήναις 1903.

38. Βλ. και την ελληνική μετάφραση του Γ. Μ. Παράσσογλου, *Ελληνικοί πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων*, (με προσθήκες και διορθώσεις), Αθήνα 1981, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

70*. Ch. Astruc, Gilberte Astruc-Morize, Marie-Gabrielle Guérard, Ph. Hoffmann, Brigitte Mondrain, J. A. Muntitz, *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles conservés dans les Bibliothèques publiques de France, I, XIIIe siècle*, Paris 1989.

96*. Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου, Α', Αυτοκρατορικά υπό Έρας Λ. Βρανούση, Αθήναι 1980· Β', Δημοσίων λειτουργιών υπό Μαρίας Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήναι 1980.

257*. Γ. Α. Παπαδημητρίου, «Η "κράλαινα των Τριβαλών" και ο κωδικογράφος Θεόκτιστος (± 1340)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1 (1984) 419-451.

467*. B. Atsalos, «Die Formel ή μὲν χεῖρ ή γράψασα... in den griechischen Handschriften», *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, Atti del seminario di Erice (18-25 settembre 1988), a cura di G. Cavallo, G. De Gregorio e Marilena Maniaci, Spoleto 1990, σσ. 691-750.

473*. H. Lietzmann - K. Aland, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit, des Mittelalters und der Neuzeit für Jahre 1-2000 nach Christus* [Sammlung Göschen 1085], Berlin 1956.

474*. R. S. Bagnall - K. A. Worp, *The Chronological Systems of Byzantine Egypt* [Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum ad papyrologicam pertinentia 8], Zutphen 1978.

469*. Β. Άτσαλος, «Η φόρμουλα ό γράφων παραγράφει στα ελληνικά χειρόγραφα», *Ελληνικά* 42 (1991-1992) 21-59.

632. Βλ. και ελληνική έκδοση Λ. Πολίτη, «Το βιβλιογραφικό εργαστήριο και η βιβλιοθήκη της Μονής Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 8 (1979) 31-55.

743*. Μαρία Πολίτη-Σακελλαριάδη, «Μαρκιανός τλήμων και αμαθής γραφεύς της Μονής Δουσίκου», *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 39-52.

925*. Α. Πολίτης, *Οδηγός καταλόγου χειρογράφων*, Αθήνα 1961.

Ελάχιστα είναι τα τυπογραφικά λάθη, γεγονός ιδιαίτερα αξιόπαινο, αν αναλογιστεί κανείς τις δυσκολίες που παρουσιάζει το κείμενο: π.χ. 268 "Ελληνικά (αντί του ορθού 'Ελληνικά), 279 Verhältniss (αντί Verhältnis), 386 Parassoglu (αντί Parassoglou), 432 Seib (αντί Seibt), 704 Medioevalia (αντί Mediaevalia).

Η βιβλιογραφία του Paul Canart αποτελεί πρότυπο για παρόμοιες προσπάθειες και θα ήταν ευχάριστο αν εύρισκε συνεχιστές.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Edited by *John Nesbitt* and *Nicolas Oikonomides* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington D.C. 1991, σελ. I-XX, 1-253.

"Ένα από τα πλουσιότερα σύνολα βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων στον κόσμο αυτό του Dumbarton Oaks και του Fogg Museum of Art στις 'Ηνωμένες Πολιτείες τῆς Ἀμερικῆς. Σύνολο πού ἀριθμεί 16.943 σφραγίδες καί συγχροτήθηκε κατὰ διαστήματα χάρη σέ ἀγορές ἢ δωρεές ιδιωτικῶν συλλογῶν ἀπό μέρους εὐπατριδῶν τοῦ ἀναστήματος ἐνός G. Howland Shaw, ἐνός Th. Whittemore, ἐνός Γ. Ζάκου κ.ἄ. Γνωστό τμηματικά ἀπό ἐπιμέρους δημοσιεύσεις μεμονωμένων τεμαχίων στό πρόσφατο ὅσο καί στό ἀπώτερο παρελθόν, ἀπό σύντομες ἀναφορές ἢ ἀπό μνείες σέ συλλογικά καί ἄλλα ἔργα, τὸ σύνολο τῶν μολυβδοβούλλων πού ἀπόκρινται στὰ δύο γνωστότερα γιὰ τὴ θεραπεία τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἀμερικανικά ἰδρύματα, ὑλικὸ πολυτιμότερο, ἀφοῦ στὴν πλειονότητά του προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη —γι' αὐτὸ καί ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον—, εὐτύχησε νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ δύο ἐπιστήμονες διεθνoῦς κύρους, μὲ περγαμηνές στό χῶρο τῆς ἔρευνας τῶν βυζαντινῶν πολιτικῶν σπουδῶν: τὸν δρ. John Nesbitt καί τὸν καθηγητὴ Ν. Οἰκονομίδη —προπάντων αὐτόν.

Μὲ ἐκείνη τὴν ἐνάργεια, τὴ συνέπεια, τὴ λιτότητα, τὴν ξεχωριστὴ εἰλικρίνεια πού διακρίνει τὸν πραγματικὸ κάτοχο τοῦ ἀντικειμένου καί εὐήκοο δέκτη τῶν πολυσχιδῶν μηνυμάτων πού αὐτὸ ἐκπέμπει —ἀρετὲς καθοριστικὲς πού ἀνιχνεύονται σὲ ὅλες τὶς παραμέτρους τοῦ πονήματος τῶν δύο ἐπιστημόνων—, κωδικοποιoῦνται στέρεες γνώσεις, τίθεται ὡς πρόκληση ὁ οὐσιαστικὸς προβληματισμός, δημιουργεῖται ἓνα σοβαρὸ, ἀπαραίτητο γιὰ κάθε μελετητὴ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, σημεῖο ἀναφορᾶς. Ἐμπεδώνονται μέθοδοι, σφυρηλατοῦνται πρότυπα.

Κοντολογία, ἡ ἐπιστῆμη ἀποκτᾶ ἓνα πολύτιμο ὄργανο γιὰ νὰ ὀδεύσει μὲ ἀσφάλεια στὶς σκολιές ὁδοὺς τῆς διερεύνησης τῶν θεσμῶν, τῆς διαλεύκανσης

προσωπογραφικῶν ζητημάτων, τῆς μελέτης εἰκονογραφικῶν θεμάτων. Μὲ τὸν πρῶτο αὐτὸ τόμο, ἐνὸς τρίτου, ὅπως σχεδιάστηκε, ἔργου, ἡ ἔρευνα βρίσκεται σὲ πλεονεκτικότερη ἀπ' ὅτι στὸ παρελθὸν θέση ἀπέναντι στὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους —καὶ πόσων ἄλλων σὲ ἄλλους τομεῖς τοῦ ἱστορικοῦ ἐπιστητοῦ.

Στὴ μακρὰ σειρά τῶν δημοσιεύσεων συλλογῶν μολυβδοβούλλων ἢ καὶ συνταγμάτων τοῦ εἶδους (corrota), ἡ πρώτη αὐτὴ πλήρης παρουσίαση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ Dumbarton Oaks καὶ τὸ Fogg Museum of Art ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα ἀν' ὄχι τὸ τέρας παρόμοιων ἐγχειρημάτων —πῶς θὰ ἦταν ἐξἄλλου δυνατό;— τουλάχιστον ἓνα σημαντικότερο σταθμὸ τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μεθοδολογίας τῆς δημοσίευσης (δοκιμασμένης ὅπωςδῆποτε στὰ πρωτοποριακὰ ἔργα τοῦ V. Laurent καὶ στὰ ὅσα, μὲ γνώμονα τὴ συμβολὴ τοῦ σοφοῦ αὐτοῦ ἱερωμένου, ἀκολούθησαν τὶς ἀρχές τους), ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν τεχνικῶν προδιαγραφῶν τῆς ἐκδοσης, μὲ τὴν ἐπ' ὠφελεία τοῦ ἀποτελέσματος σύντμηση τοῦ ὄγκου τοῦ ἔργου μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης στὸ περιθώριο τῶν λημμάτων.

Ὁ τόμος ποὺ πρὸ κεῖται —εἴκοσι σελίδες (I-XX) καὶ εἰσαγωγή στὸ ὅλο ἔργο, κατάλογο συντομογραφιῶν καὶ κλεῖδα ἐπιγραφικῶν συμβόλων, ἑκατὸν ἐνενηνταεξί (1-196) σελίδες μὲ κείμενο καὶ κατάλογο τῶν σχολιαζομένων μολυβδοβούλλων, καὶ πενήντα ἐπτὰ σελίδες (197-253) μὲ εὐρετήρια— περιλαμβάνει σφραγίδες ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἀφρική, τὶς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, τὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν περιοχὴ της, τὴν περιοχὴ τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ Ἀξιοῦ, τὴ Μακεδονία (ἐκτὸς Θεσσαλονίκης), τὴ Θράκη καὶ τὴ μεσημβρινὴ Ρωσία. (Ὁ δεῦτερος θὰ περιέχει μολυβδόβουλλα ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ ἀρχές, ἀξιωματούχους καὶ ἰδιῶτες τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, τῶν νοτιοελλαδικῶν περιοχῶν καὶ τῆς δυτικῆς Μ. Ἀσίας. Ὁ τρίτος θὰ εἶναι ἀφιερωμένος στὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Μ. Ἀσία.)

Ὁ ἐπαινῶν καὶ ὑπερθεματίζων τὴν πληρότητα τῶν λημμάτων σὲ ὑπομνηματισμὸ καὶ ὁ ἐπικροτῶν τὶς νομισματικῆς φύσης παραπομπές σὲ δόκιμα, ὀριακὰ συγγράμματα τοῦ εἶδους —σὲ ἀντίθεση πρὸς ὅ,τι εἶχε παρατηρηθεῖ σὲ παλαιότερο δημοσίευμα ἐνὸς ἐκ τῶν δύο συγγραφέων (πρβ. κριτικὴ στὰ *Ἑλληνικά* 37, 1986, 205)— ἐκ τῶν πραγμάτων ὡς βιβλιοκρίνων περιορίζεται στὸ ἄχαρο ἔργο τοῦ στεῖρου τελειοθήρα: στὴν ἐπισήμανση δευτερευούσης καὶ μόνο σημασίας παραλείψεων ποὺ σὲ καμιά περίπτωση δὲν ἀποδυναμώνουν τὴν προσφορά: στὰ λήμματα 12.3 καὶ 30.1 (Ἰωάννης Κομνηνός) θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ὡς παράλληλο (ἀπὸ ἄλλη μήτρα γιὰ τὴν πίσω ὄψη) τὸ SBS 2 (1990) 251 ἀρ. 64 μολυβδόβουλλο στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ στὰ λήμματα 1.15-16 (Ἀλέξιος Α' Κομνηνός) τὸ SBS 2 (1990) 215-216 ἀπὸ τὸ Σίρμιο.

Ὅτι καὶ οἱ ἐπόμενοι δύο τόμοι ποὺ θὰ ὀλοκληρώσουν τὸ ἐγχείρημα θὰ εἶναι προικισμένοι μὲ τὶς ἴδιες ἀρετὲς ποὺ χαρακτήριζαν τὸν πρῶτο, εἶναι βέβαιο. Δὲν ὑπολείπεται παρὰ νὰ τοὺς ἀναμένουμε μὲ εὐλογία ἀνυπομονησία.

Α. Πολίτης, Κατάλογος χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, επιμέλεια - συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδη, Α. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη, [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κεντρική Βιβλιοθήκη], Θεσσαλονίκη 1991, pp. κζ', 132, 32 tavv. f.t.

Negli ultimi anni gli studiosi greci si sono segnalati tra l'altro per il notevole impulso dato alla catalogazione scientifica dei fondi manoscritti conservati in biblioteche monastiche o statali, le cui descrizioni erano nella migliore delle ipotesi incomplete e alquanto datate. Con soddisfazione abbiamo sfogliato i lavori Athanasios Kominis¹, E. Lappa-Zizika / M. Rizou-Kouroupou² e Linos Politis³, per non citare che i più importanti. Proprio al compianto Linos Politis si deve il presente catalogo dei codici greci conservati nell'Università di Salonicco; il lavoro, quasi ultimato al momento della sua morte, è stato riveduto e completato da P. Sotiroudis e A. Sakellaridou-Sotiroudis. Il materiale ivi descritto assomma a 118 codici e precisamente: 103 conservati presso lo Σπουδαστήριον Κλασσικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς (pp. 1-97)⁴, 7 presso lo Σπουδαστήριον Πρακτικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (pp. 98-103), 3 presso lo Σπουδαστήριον Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς (pp. 104-108); 5 infine (pp. 109-112) sono stati restituiti ai precedenti possessori. Si tratta per la maggior parte di codici posteriori al XVI secolo; fanno eccezione i nr. 18 (s. XI/XII; Giovanni Crisostomo), 25 (s. XVI m.; Stefano filosofo), 42 (s. XV; liturgie), 43 (prima metà del s. XVI; evangelionario), 47 (s. XVI; meneo), 48 (seconda metà s. XV; triodio e pentecostario), 49 (prima metà s. XVI; liturgie), 54 (seconda metà s. XVI; Teofane Cerameo), 71 (in parte s. XVI; liturgie), 75 (s. XIII; evangelionario), 78 (s. XV m.; lezionario), 81 (s. XIII; evangelionario), 84 (s. XI; Gregorio di Nazianzo), 85 (s. XIII; lessico di Cirillo), 86 (s. XI; vita di Esopo), 90 (s. X; NT con Giovanni Crisostomo), 91 (s. XI; Gregorio di Nazianzo), 92 (s. XI; Giovanni Crisostomo), 94 (convoluto del s. X e XI/XII), 95 (32 pezzi provenienti da codici diversi) e 101 (s. XV; ebraico). I nr. 90-92, 94 e 95 sono stati descritti in tre articoli da P. Sotiroudis⁵; per quanto riguarda il frammento XXXII del cod. 95, il copista va identificato con Georgios Baiophoros.

La descrizione dei manoscritti segue lo schema elaborato da Politis nel suo

1. Πατμακὴ βιβλιοθήκη ἤτοι κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἱερᾶς μονῆς ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Τόμος Α'. Κώδικες 1-101, Atene 1988.

2. Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αλ.), Atene 1991.

3. Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500, Atene 1991.

4. I codd. 41-88 erano stati sommariamente descritti da L. Politis, Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χειρογράφων ἑλληνικῶν συλλογῶν [Ἑλληνικά. Παράρτημα 25], Tessalonica 1976, pp. 42-48.

5. I primi quattro: «Σπαράγματα περγαμηνῶν κωδίκων», Ἑλληνικά 37 (1986) 339-348; 40 (1989) 78-91; l'ultimo: «Σπαράγματα χαρτῶν κωδίκων», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, περ. Β', Τεύχος Τμ. Φιλολογίας 1 (1991) 175-203.

*Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*⁶: dati generali, contenuto, scrittura, fascicolazione, filigrane, rigatura, legatura (cfr. i disegni pp. κ'-κα'), note del copista, mani posteriori, ornamentazione e bibliografia. I testi sono indicati in maniera agile, con puntuali rinvii alle edizioni e ai repertori di normale consultazione; ai fini di una maggiore precisione sarebbe tuttavia stato opportuno indicare anche il foglio in cui un testo finisce, non solo quello in cui ha inizio. Pochissime le osservazioni da fare.

Cod. 29 (Gerontikon; s. XVII): il testo che inizia a f. 91v è un *excerptum* dalla *Narratio de monachis in Sina et Raithu interemptis* (BHG 1300k), ed. F. Combefis, *Illustrium Christi martyrum lecti triumpho*, Parisiis 1660, pp. 96sgg.; a f. 180v l'*incipit* corrisponde a PG 65, col. 400C12-13 nr. 24, il *desinit* a PG 65 col. 396C10-11 nr. 14. - Cod. 56 (Daniele Kerameus; s. XVIIIex.): l'esegesi ai ff. 239sgg. si riferisce alla prima lettera di Fozio e si ritrova anche nell'Athen. 1924, ff. 58-97 (mut.).

La sezione codicologico-paleografica si distingue anch'essa per dovizia di particolari e precisione; l'unico aspetto a mio avviso insoddisfacente concerne le filigrane, per le quali non vengono indicati con precisione i fogli e si fa riferimento al solo repertorio di Briquet. Concludono il volume cinque indici (contenuto, paleografico, codici datati, *incipit* e lessicale) e 32 tavole.

Università degli Studi
di Venezia

PAOLO ELEUTERI

Αλ. Νικηφόρου-Τεστούνη, Αρχείο Εκτελεστικής Αστυνομίας (1818-1866), Συνοπτικό Ευρετήριο, Κέρκυρα 1991, σελ. 290.

Το συνοπτικό Ευρετήριο του Αρχείου της Εκτελεστικής Αστυνομίας (ΑΕΑ) της περιόδου της αγγλοκρατίας στα Επτάνησα (1818-1864) το έχει συντάξει η διευθύντρια του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας (ΙΑΚ) Αλίκη Νικηφόρου-Τεστούνη και είναι αποτέλεσμα μιας συλλογικής προσπάθειας: τέσσερις φιλόλογοι και δύο νομικοί εργάστηκαν επί δύο έτη (1987-1989) για την ευρετηρίαση και την ταξινόμηση του αρχείου. Το βιβλίο το παρουσιάζει με σύντομο σημείωμα ο διευθυντής των Γενικών Αρχείων του Κράτους Ν. Καραπιδάκης, ο οποίος τονίζει τη σύνδεση του ευρετηρίου με την αρχειονομική παράδοση του τόπου¹, καθώς και

6. Atene 1961, pp. 109-112.

1. Από τις αρχές του 18ου αιώνα αρχίζει συστηματικά η ταξινόμηση στο Αρχαιοφυλάκειο Κερκύρας με τη σειρά *Argomenti Diversi* της βενετοκρατίας. Το 1826 ο Γ. Καλογεράς, τελευταίος γραμματέας της Κοινότητος της περιόδου της βενετοκρατίας (1797-1826), παραδίδει τα αρχεία της Κοινότητος, ταξινομημένα, στο Αρχαιοφυλάκειο. Το 1858 ο δρ. Αλ. Δελβινιώτης, διευθυντής του Αρχαιοφυλακείου (1854-1862), ταξινομεί το αρχείο «Ενετικής Διοικήσεως» (= Αρχείο Εγχωρίας Διαχειρίσεως, 1261 δέσμες). Κατά το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα ο αρχαιοφύλακας Δ. Μπαλτάς αναταξινομεί όλο το αρχείο και ο αρχαιοφύλακας Ι. Χειμμαριός

το γεγονός ότι οι εργασίες καταγραφής και ευρετηρίασης του ΑΕΑ συνέβαλαν ουσιαστικά στην πρόοδο της αρχειονομικής θεωρίας και μεθόδου στη χώρα μας.

Ύστερα από την παρουσίαση αυτή, το βιβλίο περιέχει σύντομο προλογικό σημείωμα και εκτενή εισαγωγή από τη συγγρ. Η εισαγωγή περιέχει πέντε υποκεφάλαια (το χρονικό της παράδοσης του ΑΕΑ στο ΙΑΚ, τις εργασίες αποκατάστασης του ΑΕΑ, ένα σύντομο ιστορικό της Εκτελεστικής Αστυνομίας (ΕΑ), τη συμβολή του ΑΕΑ στην ιστορική έρευνα, και τέλος συμβουλές για τον χρήστη του Ευρετηρίου).

Η ΕΑ (μία από τις πολλές αστυνομικές αρχές της αγγλοκρατίας), καταργήθηκε ουσιαστικά με την Ένωση (1864) και τυπικά με τον ν. ΡΝΗ' /5 Μαρτίου 1866 του Γεωργίου Α'. Η παράδοση του αρχείου της στο τοπικό Αρχαιοφυλάκειο έγινε δύο χρόνια αργότερα (1868). Το αρχείο «σωρηδόν μετεκομίσθη» (σύμφωνα με τον τότε Αρχαιοφύλακα Σπ. Προσαλένδη) και παρέμεινε αποθηκευμένο σε δύο δωμάτια του «Μπαϊλάτου» μέχρι το 1931. Τότε μεταφέρθηκε όλο το αρχείο της Κοινότητας στη δεξιά πτέρυγα των Ανακτόρων, όπου βρισκόταν μέχρι πρότινος. Την κακή τύχη του ΑΕΑ συμπλήρωσε και η μεταφορά του Αρχείου Εγγωρίας Διαχειρίσεως (ΑΕΔ) στο ΙΑΚ το 1948. Το αρχείο αυτό επισωρεύτηκε στο προηγούμενο και παρέμεινε έτσι μέχρι το 1986², οπότε οι εργασίες για την ταξινόμηση του ΑΕΔ «απεκάλυψαν» και το ΑΕΑ.

Το ΑΕΑ αποτελείται από 800 δέσμες και 1108 κώδικες με συσταχωμένα έγγραφα (= 161 μέτρα ραφιών) και ακολουθείται από Παράρτημα 187 δεσμών, οι οποίες περιέχουν καταστάσεις δικών που έχουν εισαχθεί στα δικαστήρια των Ιονίων Νήσων και είχαν μετέπειτα σταλεί στον Γενικό Επίτροπο της Κυβερνήσεως (= 15 μέτρα). Οι δέσμες είναι 15×30 εκ. και περιέχουν περίπου 500 λυτά έγγραφα η κάθε μία, ενώ οι κώδικες είναι 33×40 εκ. και περιέχουν 250 περίπου φύλλα ο καθένας. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι η κατεξοχήν διοικητική γλώσσα των Ιονίων, η ιταλική (η ελληνική χρησιμοποιείται μόνον κατά 25%).

Στη συνέχεια, η Εισαγωγή μάς ενημερώνει για τις εργασίες αποκατάστασης του υλικού του ΑΕΑ (προληπτική συντήρηση, ευρετηρίαση, ταξινόμηση). Τονίζει ότι, τόσο κατά την ευρετηρίαση όσο και κατά την ταξινόμηση, έγινε προσπάθεια να ακολουθηθεί η εσωτερική λογική του αρχείου και να μην διασπασθούν οι δέσμες.

Κατά την ευρετηρίαση χρησιμοποιήθηκε περιγραφικό δελτίο του τύπου:

1η ζώνη

Αριθμός ευρετηρίασης

Υπηρεσία παραγωγής εγγράφου

ταξινομεί τη σειρά των Συμβολαιογράφων (=Νοταρίων, 3043 δέσμες). Για τη μακραιώνη αρχειονομική παράδοση του νησιού βλέπε ενδεικτικά: Ν. Τ. Βούλγαρη, «Το Αρχαιοφυλάκειο Κερκύρας», *Παρνασσός* 4 (1880) 528-552.

2. Βλ. Ν. Καραπιδάκης - Μ. Καμονάχου, «Το Αρχείο της Εγγωρίου Διαχειρίσεως στο Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας», *Τα Ιστορικά* 6 (1986) 438-446.

2η ζώνη

Περιεχόμενο δέσμης Φακέλλου και υποφακέλλου
Χρονολογία καθενός· Τύπος σύνταξης

3η ζώνη

μορφή
γλώσσα
κατάσταση υλικού

4η ζώνη

Χρονολογικό πλαίσιο συνόλου εγγράφων δέσμης.
Σε αρμονία με την τοπική αρχαιονομική παράδοση υιοθετήθηκε η συνεχής αρίθμηση όλου του υλικού.

Στην συνέχεια η συγγρ. επισημαίνει ότι η πολλαπλότητα των αρμοδιοτήτων της ΕΑ και η αντίστοιχη ποικιλομορφία του υλικού δημιούργησε πολλές δυσκολίες στην προσπάθεια της ομάδας να καταγράψει τις νομοθετικές πράξεις της Ιονικής Κυβέρνησης (αποτέλεσμα των οποίων ήταν η έκδοση των διαφόρων κατηγοριών εγγράφων)³: οι πράξεις αυτές δεν αφορούσαν μόνον την ΕΑ, αλλά ένα πλέγμα υπηρεσιών: Δικαστική Αστυνομία, Πολιτική Αστυνομία, Φυλακές, Υγειονομείο, Τελωνείο, Δικαστήρια. Τέλος η συγγρ. αναφέρει ότι κατά την ευρετηρίαση τηρήθηκε πιστά η ορολογία των εγγράφων —πολύ σωστά, επειδή η μεταφορά των όρων στη σύγχρονη διοικητική ορολογία, πέρα από τον κίνδυνο των παρανοήσεων, θα συνιστούσε και απαράδεκτο μεθοδολογικά λάθος αναχρονισμού.

Κατά το επόμενο στάδιο (ταξινόμηση) αναταξινομήθηκαν τα δελτία: α) κατά κατηγορία εγγράφων, β) κατά υπηρεσία παραγωγής (έκδοσης). Διατηρήθηκε ο ίδιος αριθμός της ευρετηρίασης ως ταξινομικός, και φυσικά η ίδια ορολογία: έτσι, η κατηγοριοποίηση των εγγράφων απέδωσε την ίδια την ταξινομική λογική της κάθε υπηρεσίας εκδόσεως. Μετά από το ΑΕΑ, ευρετηριάστηκε και ταξινομήθηκε με τον ίδιο τύπο δελτίου και το Παράρτημα (η ταξινόμησή του έγινε: α) κατά νησί και β) κατά χρονιά).

Η Εισαγωγή συνεχίζει με ένα σύντομο ιστορικό της ΕΑ (1818-1866). Το 1818 ιδρύεται το δίδυμο Εκτελεστική και Δικαστική Αστυνομία, το οποίο στερεί την Υψηλή Αστυνομία από πολλές αρμοδιότητές της, ως μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της απονομής της δικαιοσύνης. Διευθυντής της ΕΑ διορίζεται σε κάθε νησί ένας *ispettore*, με ανώτερο προϊστάμενο όλων τον Αρμοστή. Οι αρμοδιότητες της ΕΑ ήταν αφενός η αναγκαστική εκτέλεση (δικαστικών αποφάσεων και συμβολαιογραφικών πράξεων) και αφετέρου η πρόληψη του εγκλήματος³. Εκτελεστικά όργανα βοηθητικά της ΕΑ ορίστηκαν οι αξιωματικοί της

3. Ο Π. Χιώτης χαρακτηριστικά αναφέρει: «Διοικητική αστυνομία διοργανίσθη, διαιρουμένη εις εκτελεστικήν και δικαστικήν. Εξουσιοδοτείτο δε αύτη, ού μόνον να ενεργή τα προς εκτέλεσιν παντός νόμου και ποινής παρά δικαστηρίου και αρχών, αλλά και να προλαμβάνη το

Πολιτικής Αστυνομίας, τα εθελοντικά στρατιωτικά τμήματα (*cernidi*), οι χωροφύλακες (*contestabili*) και οι προεστοί των κοινοτήτων της Εξοχής. Εκτός από τα καθαρά αστυνομικά της καθήκοντα (επιτήρηση, συλλήψεις υπόπτων, ανακρίσεις, τήρηση τάξης) η ΕΑ εκτελούσε χρέη πυροσβεστικής υπηρεσίας, υπηρεσίας αλλοδαπών, διευθύνσεως φυλακών, κοινωνικής προνοίας, υπηρεσίας πληροφοριών, συγκοινωνιών κ.ά.

Το αυστηρά, όμως, συγκεντρωτικό σύστημα της οργάνωσης της ΕΑ (όπως αυτό ορίστηκε από τον ιδρυτικό της νόμο, της 18 Μαρτίου 1818), δημιούργησε προφανώς πολλά προβλήματα ως προς την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας της. Έτσι, με μετέπειτα νομοθετήματα (2 Ιουνίου 1825, 26 Μαΐου 1827, 29 Μαΐου 1828, 9 Αυγούστου 1831, 3 Ιουλίου 1834, 6 Απριλίου 1844), το κοινοβούλιο προσπάθησε αφενός μεν να αναδιοργανώσει την ΕΑ και αφετέρου να αποκεντρώσει τις αρμοδιότητές της, παραχωρώντας στην Πολιτική Αστυνομία της υπαίθρου και στους τοπικούς προεστούς τόσο την αναγκαστική εκτέλεση όσο και την τήρηση της τάξης στην περιοχή τους⁴.

Το 1844 επί Αρμοστείας Seaton (1843-1849) δημοσιεύεται από τη Γενική Διεύθυνση της ΕΑ ο Κανονισμός της που προέβλεπε νέα διοικητική διάρθρωση για την Υπηρεσία⁵. Νέα διοικητική οργάνωση και ορολογία χαρακτηρίζουν αυτόν τον Κανονισμό, ο οποίος επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην εγκληματική πολιτική της πρόληψης, «Διότι η έλλειψις των εγκλημάτων είναι η καλύτερη απόδειξις του ότι η Αστυνομία εκτελεί τα χρέη της με την προσήκουσαν ενέργειαν και δραστηριότητα»⁶.

αδίκημα και ανακαλύπτει αυτό πρακτόμενον λαθραίως. Διο αυτή συνελάμβανε τον ταραξίαν, εξετάζει ερεύνας κατ' οίκον, κατεδίωκε τον φυγόδικον και οπλοφόρον [...] επεμελείτο της ευταξίας και ηθικής, επιστατούσα των καφφενείων, οινοπωλείων και πάσης συναθροίσεως [...] εξουσιοδοτείτο να κατακρατή, φυλακίζη και υπερορίζη της γενεθλιακής νήσου τους φαυλοβίους, και υπόπτους εγκλήματος κατ' έγκρισιν του τοποτηρητού. Ναι μεν αυστηρώς έπραττεν, αλλά και η αυστηρότης αυτή πολλάκις εφάνη χρήσιμος εις περιστάσεις κακουργημάτων και εις ασφάλειαν της κοινωνίας με όλας τας κατασκοπίας αυτής και φόβητρα κατά των φαυλοβίων, α ουδέποτε εφημεύζοντο επί των φιλησύχων πολιτών». (Βλ. Π. Χιώτη, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από της συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, τ. Β', εν Ζακύνθω 1877 [ανατύπωση Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1980]: το παράθεμα από τη σ. 10).

4. Ο Έφορος της ΕΑ εξηγεί αυτή τη μετάθεση του βάρους στις τοπικές αρχές: «καθό τόσο το υπόργημα των προεστών όσον και η αποστολή των χωροφυλάκων εις την εξοχήν, ένα και τον αυτόν έχωσι σκοπόν, δηλαδή την εκτελεστέραν εκπλήρωσιν της Δημοσίας Υπηρεσίας [...] και πρέπει να εννοηθή καλώς, ότι ενώ οι χωροφύλακες δεν ημπορούν να ευρίσκωνται συγχρόνως εις όλα τα χωρία, οι προεστώτες θέλουν ακολουθεί να αγρυπνούν...». Βλ. την Εγκύκλιον της ΕΑ: *Οδηγία προς τους εις την Εξοχήν Σταθμάρχας και Χωροφύλακας εκ του Εφορείου της Εκτελεστικής Αστυνομίας (Istruzioni generali per i Capi - Posti e Contestabili loro subalterni incaricati del servizio di Polizia nella campagna)*, Κέρκυρα, 19 Νοεμβρίου 1842, σ. 21.

5. *Polizia Esecutiva Istruzioni, Ordini eo. Direzione generale della Polizia Esecutiva*, Corfù, 1 Maggio 1844, dalla tipografia del Governo.

6. Βλ. ό.π.

Η εισαγωγή συνεχίζεται με ένα μικρό κεφάλαιο που αναφέρεται στη σημασία του ΑΕΑ για την ιστορική έρευνα. Εύστοχα τονίζεται εδώ ότι η πρωτότυπη έρευνα στα πλούσια αρχεία της Επτανήσου διασφαλίζει τον ιστορικό απέναντι στις απλουστεύσεις και στις διαστρεβλώσεις της παραδοσιακής επτανησιακής ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα⁷.

Η εισαγωγή κλείνει με οδηγίες για τη χρήση του Συνοπτικού Ευρετηρίου του ΑΕΑ.

Το πρώτο μέρος του Ευρετηρίου περιλαμβάνει τα έγγραφα του αρχείου κατά αλφαβητική σειρά και κατά κατηγορία και υποκατηγορία (όπως αυτές είχαν καθοριστεί από την ταξινόμηση του υλικού). Κάθε κατηγορίας εγγράφων προηγείται μικρό ενημερωτικό σημείωμα γύρω από: α) το περιεχόμενο, β) τον τύπο σύνταξης γ) την εκδίδουσα αρχή δ) τη σχετική νομοθετική πράξη ε) τα διακριτικά γνωρίσματα τυπολογίας κάθε κατηγορίας εγγράφων. Μετά από το κείμενο αυτό ακολουθούν ο αριθμός ευρετηρίασης των δεσμών ή καταστάσεων καθώς και οι αντίστοιχες χρονολογίες.

Το δεύτερο μέρος του Ευρετηρίου περιλαμβάνει το ίδιο υλικό, ταξινομημένο πλέον κατά υπηρεσία εκδόσεως (στα ιταλικά και στα ελληνικά) και ακολουθούν οι αριθμοί των δεσμών ή καταστάσεων.

Σε ένα τρίτο μέρος ευρετηριάζεται το Παράρτημα του ΑΕΑ κατά νησί, αριθμό δέσμης ή καταστάσεως, και χρονολογία.

Στο τέλος του Συνοπτικού Ευρετηρίου υπάρχει κατάλογος των πηγών, των εικόνων καθώς και αναλυτικός πίνακας περιεχομένων.

Το βιβλίο αυτό μαρτυρεί μια αρχειακή επιχείρηση πρωτοφανή για τα νεοελληνικά δεδομένα: μέχρι σήμερα είχαμε συνηθίσει σε Ευρετήρια μικρών σε όγκο αρχειακών σειρών, αποτέλεσμα συνήθως μακρόχρονης και πολυπρόσωπης προσπάθειας, που στόχευαν να αποκαταστήσουν κυρίως χρονολογικά τις αρχειακές ενότητες. Αν λάβουμε υπόψη το μέγεθος της σειράς του ΑΕΑ, τον χρόνο που αφιερώθηκε, τον αριθμό των προσώπων που απασχολήθηκαν και κυρίως το γεγονός ότι δεν ταξινομείται μόνον ο κάθε φάκελος αλλά και το κάθε έγγραφο που αυτός περιέχει, τότε δικαιολογείται ο ισχυρισμός μας ότι το Ευρετήριο αυτό μαρτυρεί ένα τόλμημα παραδειγματικό για την αρχειονομική μέθοδο και θεωρία στη χώρα μας.

Πρέπει επίσης να τονιστεί ότι κατά την κατανομή των εγγράφων σε κατηγορίες δεν διασπάστηκαν οι φυσικές τους ενότητες, δηλ. οι αρχειακές δέσμες. Αυτές παραμένουν όπως παραδόθηκαν από την ΕΑ, η οποία είχε παραδώσει συγκροτημένο αρχείο κι όχι λυτά έγγραφα. Έτσι η ευρετηρίαση και η ταξινόμη-

7. Βλ. κείμενο Εισαγωγής, σ. κθ'. Για την παραδοσιακή επτανησιακή ιστοριογραφία, βλέπε ενδεικτικά: Σπ. Λάμπρου, «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου [ανακοίνωσις γενομένη εν τω Α' Πανιόνιω Συνεδρίω εν Κερκύρα τη 22 Μαΐου 1914]», *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915) 319-347. Για μια αξιολόγηση των αρχείων της Αστυνομίας κατά την αγγλοκρατία βλ. Γ. Μοσχόπουλου, «Ο θεσμός της Αστυνομίας στο Ιόνιο κράτος, και η αξιολόγηση των αρχείων της», *Διεθνές συμπόσιο ιστορίας (το Ιόνιο Κράτος 1815-1864). Κέρκυρα 21-24 Μαΐου 1988* (υπό έκδοση).

ση του υλικού προσπάθησε να σεβαστεί την διοικητική λογική του αρχείου, διατηρώντας άθικτες τις δέσμες αλλά και την ορολογία. Αρετή μεγάλη, η οποία προστατεύει τον ερευνητή από αναχρονισμούς και παρανοήσεις. Ακόμη, το Ευρετήριο έχει καταρτιστεί με τρόπο εύχρηστο, εφόσον ο ερευνητής προσανατολίζεται συγχρόνως στην κατηγορία του εγγράφου κάθε φακέλου, στην ημερομηνία, στην εκδίδουσα αρχή κτλ. —δηλ. σε ένα πλήθος στοιχείων χρήσιμων για την καθοδήγησή του.

Το κείμενο της Εισαγωγής είναι διαφωτιστικό και αναλυτικό· μία αναφορά, όμως, στη σχετική βιβλιογραφία θα το καθιστούσε πληρέστερο. Κατά την σύνταξη της Εισαγωγής παρατηρήσαμε και μια σχετική άγνοια της σύγχρονης νομικής ορολογίας. Για παράδειγμα, ο όρος «νομολογία» χρησιμοποιείται λανθασμένα αντί της «νομικής Επιστήμης»⁸ και αντί της «νομοθεσίας»⁹, ενώ ο όρος «αστικές φιλονικίες» χρησιμοποιείται αντί του σωστού «αστικές διαφορές»¹⁰. Η συγγρ. θα παρασύρθηκε από την μεταφορά στα ελληνικά της ορολογίας της εποχής¹¹: δεν συντρέχει όμως λόγος να χρησιμοποιείται και στο κείμενο της Εισαγωγής μια τέτοιου είδους ορολογία, η οποία σαφώς οδηγεί τον αναγνώστη σε παρανοήσεις. Αυτά θα μπορούσαν ίσως να έχουν αποφευχθεί, αν κατά την ευρετηρίαση και ταξινόμηση του υλικού είχαν απασχοληθεί περισσότεροι νομικοί¹²: για μια τέτοια απασχόληση συνηγορεί και το είδος του αρχείου, το οποίο κατεξοχήν εμπίπτει στον τομέα της ιστορίας του δικαίου (σωφρονιστικό σύστημα, εκτέλεση, δικαστικές αποφάσεις κτλ.).

Παρά τις παραπάνω επισημάνσεις, το Ευρετήριο του ΑΕΑ είναι πολυτιμότεο τόσο για την ιστορία του δικαίου, όσο και για τη γενικότερη κοινωνική ιστορία της εποχής. Θα μπορούσαμε ιδιαίτερα να σημειώσουμε τη σημασία του ΑΕΑ για την ιστορία του σωφρονιστικού συστήματος, της εγκληματικής πολιτικής, της εγκληματικότητας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας και ανθρωπολογίας του δικαίου, της διοίκησης, της οικονομίας, της δημογραφίας¹³. Όσο για τη σημασία της ταξινόμησης του συγκεκριμένου αρχειακού υλικού, που ύστερα από 127 χρόνια σιωπής και εγκατάλειψης παραδίδεται σήμερα στο φως της ιστορικής έρευνας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για μια ουσιαστική συνεισφορά

8. Σ. κβ', στ. 25, της Εισαγωγής.

9. Σ. λα', στ. 13, της Εισαγωγής.

10. Σ. κβ', στ. 18, και σελ. κγ', στ. 15 και στ. 26.

11. Ο όρος *Giurisprudenza* έχει στα ιταλικά διττή έννοια: νομολογία αλλά και νομομάθεια, νομοπειρία. Ο όρος *Controversia* σημαίνει αντιδικία και αμφισβήτηση: βλ. *Dizionario Technico-Legale italiano-greco, compilato da Andrea Vlandi - Giovanni Economidi, esaminato, giudicato, riveduto ed approvato de Quinto Parlamento degli Stati Uniti delle isole Jonie, Corfù, della tipografia del Governo, 1840.*

12. Η ίδια η συγγρ. παραδέχεται στη σ. ιθ' της Εισαγωγής τις δυσκολίες που αντιμετώπισε η ομάδα εργασίας στην ανάχνευση της νομοθετικής προέλευσης του κάθε εγγράφου.

13. Απ' ό,τι πληροφορούμαστε, έχουν ήδη αρχίσει έρευνες για την εγκληματικότητα, την κινητικότητα των αλλοδαπών και την οικονομική ιστορία (βλ. και σ. ιζ', σημ. 8, της Εισαγωγής).

στην εθνική μας καταγραφή. Καταγραφή, που πρέπει να εύχεται κανείς να προχωρήσει με ταχείς ρυθμούς, και να ολοκληρωθεί με την ταξινόμηση και των υπολοίπων αρχειακών σειρών της ίδιας περιόδου, ώστε να πάψουν επιτέλους οι υποθέσεις και να περάσουμε στον χώρο της τεκμηρίωσης της ιστορίας μας.

Θεσσαλονίκη

ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΕΡΟΥΚΗ

Κ. Α. Δημάδης, Δικτατορία - Πόλεμος και Πεζογραφία 1936-1944: Γιώργος Θεοτοκάς, Μ. Καραγάτσης, Στράτης Μυριβήλης, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, Παντελής Πρεβελάκης, Άγγελος Τερζάκης, Αθήνα, Γνώση, 1991, σελ. 548.

Το βιβλίο του κ. Κ. Α. Δημάδη, διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ, μελετά την παραγωγή της ομάδας των συγγραφέων της Γενιάς του '30 (ή της «νέας λογοτεχνίας») που δηλώνονται στον τίτλο, από το 1936 ως το 1944. Τα μυθιστορήματα που εξετάζονται, κυρίως τα *Πριγκιπέσσα Ιζαμπώ, Το χρονικό μιας Πολιτείας, Η Παναγιά η Γοργόνα, Ο Λεωνής, Οι Μαυρόλυκοι, Ο κοτζάμπασης του Καστρόπυργου*, έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά: α) Προέρχονται από την πένα μιας ομάδας «βενιζελικών» συγγραφέων· β) θεωρούνται από τα καλύτερα δημιουργήματα των συγγραφέων αυτών· γ) θεματικά ασχολούνται με την ιστορία ή τη λαϊκή παράδοση· δ) τα περισσότερα απ' αυτά που θεωρούνται «ιστορικά μυθιστορήματα» αναφέρονται στην Τουρκοκρατία· ε) τα περισσότερα από αυτά έχουν δεχτεί επεξεργασία μεταξύ της πρώτης δημοσίευσης και της οριστικής έκδοσης. Η επεξεργασία αυτή δεν περιορίζεται στη μορφολογική φροντίδα, αλλά τις περισσότερες φορές υποκρύπτει «ιδεολογική 'διόρθωση'» ή και «ιδεολογική αλλοίωση» (Δημάδης, σ. 21) της πρώτης μορφής του έργου.

Τα παραπάνω μυθιστορήματα εξετάζονται σε συνάρτηση με προηγούμενα έργα των πεζογράφων αυτών ή/και κυρίως σε συνάρτηση με την αρθρογραφία τους σε περιοδικά και εφημερίδες και πριν από το 1936. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται να αποδειχθεί ότι οι συγγραφείς αυτοί, συμβαδίζοντας με τις επιδιώξεις του βενιζελισμού κατά την τετραετία 1928-1932, εισάγουν τον εκσυγχρονισμό της πεζογραφίας και μέχρι το 1936 γράφουν τα πρώτα τους μυθιστορήματα, στα οποία περιγράφουν τη μεγαλοαστική ή μικροαστική πραγματικότητα. Η πτώση του βενιζελισμού το 1932 και όσα ακολούθησαν μεταξύ 1932 και 1935 και οδήγησαν στη δικτατορία Γεωργίου Β' - Μεταξά, καθώς και η επιδείνωση των ευρωπαϊκών υποθέσεων κάνει τους συγγραφείς αυτούς να στραφούν, από το 1936 και μετά, στη μυθιστορηματική τους παραγωγή (νωρίτερα και στη δοκιμιογραφία τους), προς τον διάλογο μύθου-ιστορίας/παράδοσης.

Αυτό δηλαδή που αποδεικνύει εντυπωσιακά η εργασία αυτή είναι ότι η στροφή των πεζογράφων αυτών προς την ιστορία και γενικότερα προς τον

καθορισμό της «ελληνικότητας» δεν έχει να κάνει με την αναστολή του κοινωνικού προβληματισμού κατά το 1936, όπως είχε υποστηριχθεί από τον Μ. Vitti, *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και Μορφή*, Αθήνα, Ερμής, ³1984, και έχει υιοθετηθεί και από άλλους· αναφέρομαι κυρίως στο βιβλίο του Δ. Τζιόβα, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1989, που, μολονότι ασχολείται με την ίδια περίοδο και ξεκινά από παρεμφερή προβληματική με αυτήν του συγγραφέα —αν και μερικές φορές καταλήγει σε διαφορετικά συμπεράσματα— απουσιάζει από τη βιβλιογραφία. (Βλ. πάντως και τη διδακτορική διατριβή της Γ. Λαδογιάννη, *Το περιοδικό 'Ιδέα' (1933-1934): Παρέμβαση στην κοινωνική κρίση και την αισθητική αναζήτηση*, Ιωάννινα 1989, που με αφορμή τον Θεοτοκά διατυπώνει συνοπτικά (σ. 310) ένα παρόμοιο συμπέρασμα με αυτό του κ. Δημάδη).

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η παράδοση και η ελληνικότητα ανακαλύπτονται για να καλύψουν τις αιτίες που οδήγησαν στη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής και στο μεταξικό καθεστώς. Η ιστορία και η παράδοση χρησιμοποιούνται ως μέσα προκειμένου να απομακρύνουν τον κίνδυνο αμφισβήτησης των βασιικών αρχών του αστισμού, να προβάλλουν τον «τόπο»-πρότυπο όπου η κοινωνική οργάνωση και οι σχέσεις εξουσίας καθορίζονται από πατροπαράδοτες αξίες, να χρησιμοποιήσουν τον «λαό» ως έρεισμα, να αναδείξουν περιόδους, όπως η Τουρκοκρατία, στις οποίες η συμβολή του αστισμού για την αναγέννηση του ελληνισμού αποδείχτηκε αποφασιστική και η διχόνοια επικίνδυνη. Κοντολογίς η στροφή στη νεοελληνική παράδοση εξυπηρετεί τη βούληση των «φιλελεύθερων» πεζογράφων να παίξουν —παρά τα αδιέξοδά τους— έναν ηγετικό ρόλο, προβάλλοντας μέσω του πεζογραφικού τους έργου τις εθνικές αυτές αξίες «που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την άσκηση επίδρασης στο 'λαό' και να βοηθήσουν στο ζήτημα της κοινωνικής συνοχής» (σσ. 147-148). (Αρκετές από τις απόψεις αυτές τις βρίσκει κανείς συνοπτικά διατυπωμένες, κυρίως για το διάστημα μέχρι τον πόλεμο, και στην εργασία του Κ. Βεργόπουλου, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, που παραδόξως απουσιάζει από την εργασία του συγγραφέα).

Σ' αυτό το κλίμα του αστικού ιστορισμού εντάσσονται οι προτάσεις του Κ. Θ. Δημαρά, σε μια σειρά άρθρων του στο *Ελεύθερον Βήμα* (1942), για τη συστηματική μελέτη της πνευματικής κίνησης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (αναδημοσιεύονται στο Παράρτημα του βιβλίου, σσ. 452-466) καθώς και η έναρξη (1943) της συγγραφής της *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*· και ακόμα: η πλήρωση (1942) της έδρας της Νέας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Γ. Θ. Ζώρας), η πρωτοβουλία για τη σύνταξη «Ερμηνευτικού Λεξικού της Νεωτάτης Ελληνικής Λογοτεχνίας» από τον Εμμ. Κριαρά (1943), η έναρξη της συγγραφής της *Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού* από τον Απ. Βακαλόπουλο κατά τον ίδιο χρόνο κ.ά., καθώς και η προβολή του δημοτικισμού ως εθνικού ιδεολογικού κινήματος συνοφασμένου με τον νεοελληνικό φιλελευθερισμό και τους αγώνες του για την πνευματική, εθνική και κοινωνική αναγέννηση του Ελληνισμού.

Το βιβλίο έχει ένα ιστορικό κι ένα φιλολογικό μέρος. Θεωρώ τον εαυτό μου αναρμόδιο να κρίνει το πρώτο. Νομίζω όμως ότι η ετικέτα «βενιζελικοί» συγγραφείς —χωρίς να υπάρχει μάλιστα ορισμός του βενιζελισμού— που δίνεται σε όλους τους υπό εξέταση συγγραφείς δημιουργεί μια τεχνητή ομοιομορφία, την οποία διαψεύδουν τα ίδια τα κείμενα. (Προς αυτή την κατεύθυνση θεωρώ χρήσιμα δύο βιβλία που λείπουν από τη βιβλιογραφία της διατριβής: G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983, και Γ. Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, ιδιαίτερα την ομότιτλη εισαγωγή του Μαυρογορδάτου και το άρθρο του Χατζηιωσήφ, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο»). Προβλήματα προξενεί επίσης και η εξίσωση του βενιζελισμού με τον φιλελευθερισμό. Πώς να ερμηνεύσει, π.χ., κανείς στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού το *Χρονικό μιας Πολιτείας*, όπου εξιδανικεύεται η «κοινωνική συνοχή και η πολιτιστική αυτάρκεια που πηγάζουν από το ενδογενές σύστημα αξιών μιας παραδοσιακής προκαπιταλιστικής κοινωνίας» την οποία «αντιστρατεύονται και απειλούν αλλότριες δυνάμεις, οικονομικές και ηθικές» (Δημάδης, σ. 205); Η άποψη αυτή προσιδιάζει πολύ περισσότερο σ' αυτό που προσφυώς ονομάστηκε από τον Mackridge «παπαδιαμαντικό σύνδρομο» του Πρεβελάκη (βλ. *Modern Greek Studies Yearbook 2*, 1986, 144) και παράγεται συνήθως, όταν η «ηθική οικονομία» συγκρούεται με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Το τι σημαίνει φιλελευθερισμός στους διανοούμενους της γενιάς του '30 και ποια είναι η σχέση του με τον κορπορατισμό μπορεί να τα δει κανείς στο άρθρο του Α. Λιάκου, «Ζητούμενα ιδεολογίας της Γενιάς του '30», *Θεωρία και Κοινωνία 3* (1990) 7-22. Οι προσδιορισμοί αυτοί ίσως μας επιτρέψουν να δούμε τόσο την ενδοαστική κρίση, όσο και το θέμα της ελληνικότητας όχι μόνο σε στενά ελληνικά αλλά και σε ευρωπαϊκά πλαίσια, αφού ο «ελληνικός μεσοπόλεμος δεν αποτελεί μόνο μία περίοδο της ελληνικής ιστορίας, αλλά και μια περιοχή της ιστορίας του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου» (Χατζηιωσήφ, ό.π.).

Όσον αφορά το φιλολογικό μέρος της εργασίας, επισημάναμε ήδη ότι η σημαντικότερη συμβολή του κ. Δημάδη είναι η αυστηρά φιλολογική του δουλειά. Εξακριβώνει τον χρόνο σύλληψης και κυκλοφορίας ενός έργου, το συσχετίζει με παράλληλα γραπτά του συγγραφέα κατά την ίδια περίοδο και υπογραμμίζει τις διαφορές μεταξύ πρώτης και δεύτερης δημοσίευσης. Αφού όμως το κέντρο βάρους της εργασίας πέφτει στην προσφυγή ορισμένων συγγραφέων της «νέας λογοτεχνίας» στο παρελθόν και στη χρήση της ιστορίας/παράδοσης, θα περιμέναμε να δούμε αναλυτικά πώς προσλαμβάνει και πώς επεξεργάζεται την ιστορία κάθε ένα από τα μυθιστορήματα αυτά.

Πώς, π.χ., μορφοποιείται η ιστορία, όταν έρχεται σε επαφή με διαφορετικούς τύπους μυθιστορήματος; Θα είχε ενδιαφέρον να επιμείνουμε να διαβάσουμε τον *Λεωνή* ως τύπο του μυθιστορήματος της «ανάδυσης» (emergence) όπου τα ανεπανάληπτα γεγονότα που προσιδιάζουν στην ανθρώπινη μοίρα διαδραματί-

ζονται όχι σ' έναν ουδέτερο χωρόχρονο, αλλά συνδέονται άρρηκτα με σημαντικές ιστορικές μεταβολές. Ο ήρωας δεν συλλαμβάνεται σε μια εποχή, αλλά στο μεταίχμιο δύο εποχών και ιδιαίτερα στο σημείο της μετάβασης από την μια εποχή στην άλλη. Η ανθρώπινη μοίρα δεν προσδιορίζεται εν κενώ (όπως συνηθίζεται στο είδος, βλ. M. Bakhtin, «The *Bildungsroman* and its Significance in the History of Realism: Towards a Historical Typology of the Novel», στο βιβλίο C. Emerson and M. Holquist (επιμ.), *Speech Genres and Other Late Essays of M. M. Bakhtin* (μτφ. V. W. McGee), Austin, University of Texas Press, 1986, σσ. 21-25), αλλά διαμορφώνεται από τις μεταβολές της ιστορίας «εις το εναντίον», όπως έχει διατυπωθεί και αλλού στο μυθιστόρημα, εκτός από το ακροτελεύτιο κεφάλαιο. Τώρα, αν ο αναγνώστης μεταφέρει την κρισιμότητα του χρόνου της ιστορίας (1914-22) και στον χρόνο της συγγραφής, αυτό νομίζω πως δίνει μια περαιτέρω διάσταση τραγικής ειρωνείας στο μυθιστόρημα.

Όπως επίσης θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε με ποιον τρόπο σε κάποια από τα μυθιστορήματα αυτά η λεγόμενη «ιδεολογική χρήση της ιστορίας» (βλ. σχετ. Φ. Ηλιού, *Αντί*, τχ. 46, 29.5.1976, 31-34) επηρεάζει όχι μόνο τη θεματική αλλά και την πλοκή τους. Θα ήταν ενδιαφέρον να διαβάσαμε, π.χ., τον *Κοτζάμπαση του Καστρόπυργου* ως παρωδιακή (;) εξεικόνιση της διαμάχης Κορδάτου-Ζεύγου για το αν την Επανάσταση του 1821 την έκανε η αστική τάξη, που ήταν ενάντια στους κοτζαμπάσηδες, ή ο λαός, που ήταν εναντίον και των αστών και των κοτζαμπάσηδων. Στην περίπτωση αυτή ο Καραγάτσης με το μυθιστόρημά του μοιάζει να παραθεωρεί την αρχική του εξαγγελία περί μυθιστορήματος για τα «μεγάλα κοινωνικά κυρίως και πολιτικά παρεπομένως προβλήματα που ανετάραξαν τον ελληνικό λαό τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης» που ψευδώνυμα δημοσιεύει στους *Πρωτοπόρους* (η επιστολή στου Δημάδη, σσ. 434-437), και να κλίνει υπέρ της ιδέας ότι η αναγκαιότητα της ανθρώπινης πράξης ορίζεται τελικά από το «Ριζικό». Με αυτές τις απλές προτάσεις θα ήθελα να επισημάνω την εξής κοινοτοπία: ότι η σχέση καθενός από τα μυθιστορήματα αυτά με την ιστορία της εποχής είναι ιδιαίτερα διαμεσολαβημένη. Και αυτή η διαμεσολάβηση δεν εξετάστηκε με επάρκεια: ίσως επιχειρηθεί στη συστηματική ανάλυση των έργων, την ανάγκη της οποίας διαπιστώνει ο συγγραφέας στην Εισαγωγή του. Στην περίπτωση αυτή δεν καταλαβαίνω τη χρησιμότητα της στατιστικής ανάλυσης, τουλάχιστον με τον τρόπο που παρατίθεται στο βιβλίο.

Αυτό όμως που θα περίμενε κανείς από το βιβλίο θα ήταν κι ένα θεωρητικό πλαίσιο για τους τύπους και τις λειτουργίες του ιστορικού μυθιστορήματος κυρίως στις αρχές του 20ού αιώνα. Οι διάσπαρτες αναφορές στον R. M. du Gard, στο σχετικό άρθρο του Καραγάτση, στην άνθηση του ιστορικού μυθιστορήματος στη Σοβιετική Ένωση στα χρόνια του σταλινισμού κτλ. δεν είναι αρκετές για να μας δώσουν μια γενική και μια συγκριτική εικόνα του φαινομένου.

Τέλος, θα ήταν ενδιαφέρον να γνωρίζαμε πώς προσλαμβάνει το αναγνωστικό κοινό αυτή τη στροφή των συγγραφέων προς την ιστορία/παράδοση, αν κάποιο είδος πρόσληψης της δημοσιευμένης μορφής αντενεργεί, όταν ο συγγραφέας δίνει την οριστική μορφή στο έργο, ως προς τι και κατά πόσο επηρεάζεται το είδος της

λογοτεχνικής παραγωγής κατά την γνωστή «κρίση του βιβλίου» που κράτησε σύμφωνα με τον Ξενόπουλο (*Άπαντα*, I, σσ. 348-349) δέκα χρόνια (1928-1938).
επίσης σημαντικό θεωρώ το ερώτημα αν το ιστορικό λαϊκό μυθιστόρημα (βλ. τώρα Α. Δούρβαρης, *Ο Αριστείδης Ν. Κυριακός και το Λαϊκό Ανάγνωσμα*, Αθήνα, Στιγμή, 1992, σσ. 44-46), που φθίνει στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έχει δημιουργήσει κάποιον «ορίζοντα προσδοκιών» που λαμβάνουν υπόψη τους οι συγγραφείς της Γενιάς του '30, όταν στρέφονται στην Ιστορία. Ήδη ο συγγραφέας υπόσχεται κάποια άλλη εργασία περί αναγνωστικού κοινού.

Οι παρατηρήσεις που έκανα, και που θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν, δεν προέρχονται από σοβαρές ελλείψεις του βιβλίου. Μάλλον το αντίθετο. Παρά τις μεθοδολογικές του αδυναμίες, που οδηγούν άλλοτε σε επαναλήψεις και άλλοτε σε κατακερματισμό κάποιου επιχειρήματος, το βιβλίο του Κ. Α. Δημάδη, με την επαρκέστατη γνώση των πηγών, την εντυπωσιακή εποπτεία περιοδικών και εφημερίδων και την επιδέξια επιλογή αποσπασμάτων προς απόδειξη της θέσης του, συντηρεί έναν ερεθιστικό διάλογο με τον αναγνώστη που ενίοτε μετατρέπεται σε αντίλογο. Αυτό κυρίως, νομίζω, εγγυάται την αξία του.